

नेपाली

(त्रैमासिक)

२०६५ कात्तिक, मङ्सिर र पुस पूर्णाङ्क १८७

मदन पुरस्कार पुस्तकालयको अनुरोध

१. आफ्नो सहर, जिल्ला अथवा गाउँमा कुनै नयाँ पुस्तक, पत्रिका निस्केको थाहा पाउनुभएको छ भने पुस्तकालयलाई सूचना दिइहाल्नुोस् ।
२. निःशुल्क वितरण हुने प्रकाशन (किताब, बुलेटिन, बुकलेट, पर्चा आदि) जे पाउनुहुन्छ, पुस्तकालयलाई सम्फेर पठाइदिनुहोस् ।
३. यस पुस्तकालयलाई नेपाली भाषा र साहित्यको आधिकारिक सङ्ग्रहस्थल बन्न सहयोग दिनुहोस् ।
४. अब त हामी 'इन्टरनेट'मा पनि पसेका छौँ । हाम्रो 'वेब साइट' www.madanpuraskar.org बाट हामीकहाँ सङ्कलित पुस्तकहरूको सूची हेर्न सकिनेछ । तर त्यो सजिलोसँग हेर्न भने आफ्नो कम्प्युटरमा नेपाली युनिकोड जडेको हुनुपर्छ । त्यहाँ हेर्दा यहाँ नभएका तपाईंहरूका केही पुस्तकहरू भेटिए हामीलाई पठाइदिनुहोस् । हामी तत्काल तिनलाई सूचीकृत गर्नेछौँ ।
५. हाम्रो ठेगाना हो—
मदन पुरस्कार पुस्तकालय, पोस्ट बक्स नं. ४२
श्रीदरबारटोल— ४४७०२, ललितपुर, नेपाल ।
फ्याक्स नं.— (+८७७)-१-५५३६३८०
इ-मेल- info@mpp.org.np

- पुस्तकालयाध्यक्ष

मदन पुरस्कार पुस्तकालयको पाना

एउटा मन्तव्य

एउटा संयोग हो, काकताली नै भनौं । यस अङ्कमा जयराज आचार्यको म.पु. गुठी- विद्वद्वृत्तिसम्बन्धी लेख छापिएको छ । अर्कै प्रसङ्गमा उनैले लेखी टाइप गरी पठाएको एउटा 'मन्तव्य'बारे पनि अलि अधि नै लेखिइराखेको म.पु.पु.को पानासम्बन्धी छोटो प्रसङ्ग पनि पर्न आयो । धेरै टिप्पणी आवश्यक छैन । त्यो मन्तव्य नै यसपटकको स्तम्भ लेख भयो, यो :

मन्तव्य : राष्ट्र राष्ट्रियता र भाषासाहित्यको विकास

राष्ट्रविकास जतिसुकै व्यापक र गहन कुरो भए पनि त्यसबारे एउटा कुरो सजिलो र स्पष्ट किसिमले भन्न सकिन्छ- भाषा र साहित्यको विकास नभई राष्ट्रविकास भएको मान्न सकिँदैन । यो कुरा साँचो हो । तैपनि नेपालमा सङ्गठित र संस्थागत रूपमा भाषासाहित्यको विकासका लागि निरन्तर प्रयास भइरहेको कमै देखिन्छ । त्रिभुवन विश्वविद्यालय र राजकीय प्रज्ञा-प्रतिष्ठान जस्ता राष्ट्रको शैक्षिक जागरण र वाङ्मयको विकाससित सम्बद्ध संस्थाहरूभन्दा पनि मदन पुरस्कार गुठी जेटो रहेछ । सायद यसमा गुठीले गौरव मान्ने स्पष्ट आधार छ ।

त्योभन्दा पनि महत्त्वपूर्ण कुरो अर्कै छ । नेपालमा पहिलेदेखि नै धन नभएको पनि हैन; धनी मानिस नभएका पनि हैनन् । तर नेपाल गरिब मुलुक भनिन्छ । सायद यहाँका मानिसको मनको गरिवीले गर्दा यसो मानिएको होला । “धन हुनिको मन छैन, मन हुनिको धन छैन” भन्ने उखान पनि अरू भाषामा हैन, नेपालीमै पाइन्छ । अहिले नै पनि नेपालको आर्थिक दुरवस्थाको जे जति कुरा गरिन्छ, त्यसको बावजुद उचित-अनुचित उपायद्वारा धन सङ्ग्रह गर्न सकेका मानिसहरू हामीकहाँ प्रशस्त छन् । तर राष्ट्रियताको खोक्रो ढ्वाङ फुक्नु बाहेक तिनले के गरेका छन् ? रानी जगदम्बा सायद यो देशकी जन्मजात नागरिक नभए जस्तो मलाई लाग्छ । तर मदन पुरस्कारको स्थापना, जगदम्बा प्रकाशन र मदन पुरस्कार पुस्तकालय आदिबाट नेपाली-भाषा साहित्यको विकासमार्फत नेपाली राष्ट्रनिर्माणमा भएको योगदानले अरूलाई ‘अराष्ट्रिय’ भनेर मात्र आफू ‘राष्ट्रियतावादी’ बन्ने हलुका प्रयास गर्नेहरूलाई अलिकति आँखा खुल्ने गरी कक्क्याउनु पर्ने हो । मदन पुरस्कार गुठीको तर्फबाट म प्रश्न गर्न सक्छु : यहाँ धनी मानिस धेरै नै छन्, खर्च गरम् भने सक्ने धेरै नै छन् तर क-कसको व्यक्तिगत सम्पत्ति हाम्रो राष्ट्र, राष्ट्रियता भाषा र साहित्यको विकासका लागि खर्च भएको छ ?

जयराज आचार्य :

२०३७ १७ ११४

म. पु. गुठीको विद्वद्वृत्ति

— कमल दीक्षित

मेरो अगाडि एउटा फाइल छ, मदन पुरस्कार गुठीको। फाइल भन्नु मात्र हो, जम्माजम्मी ७ ओटा टाइप भएको चिठीको कार्बन-कपी, एउटा लामो आवेदनपत्र र एउटा चिठीहरू बुझेको भर्पाई मात्र छन् त्यसभित्र। २०३४ सालका कागजपत्र हुन् ती। तिनलाई मपुपुको हस्तलिखितपट्टि थन्काउन पठाइएको थियो केही अघि। 'मपुपुको पाना'मा हालन हुने सामग्री भएकाले लेखन खोजेको, अलि लामो हुने देखेर एउटा स्वतन्त्र लेखै बनाउनु उपयुक्त लाग्यो र यो यता आएको हो भन्ने बुझियोस्। अब कुरा सुरु गरौं।

मदन पुरस्कार गुठीको नियमावलीको पाँचौं परिच्छेद पूरै "विद्वद्वृत्तिसम्बन्धी कार्यप्रणाली" को विवरणमा सीमित छ। तर अचम्म लाग्ने कुरा के भने २०१३ सालमा मदन पुरस्कार गुठीको परिकल्पना गर्दा भने हाम्रो ध्यान त्यतापट्टि गएको रहेनछ ! २०२० सालमा गुठी संस्था दर्ता ऐन २०१६ अन्तर्गत दर्ता हुँदा नयाँ ज्ञापनपत्र र नियमावली बनाउँदा भने गुठीको 'उद्देश्य'मा नै त्यसलाई भित्र्याइएछ। यसरी : "(ख) कुनै वर्ष...कुनै वा सबै विषयमा उपयुक्त पुरस्कार प्रदान हुन सकेन भने त्यसरी सञ्चित भएका रकमबाट...अनुसन्धान कार्य गर्न गराउन... योग्य व्यक्तिलाई विद्वद्वृत्ति मदन पुरस्कार विद्वद्वृत्ति भन्ने नामले प्रदान गर्ने।" त्यसबमोजिम केही विद्वद्वृत्ति प्रदान पनि गरिए २०२०, २०२३, २०२५ र २०३५ मा। यो विद्वद्वृत्तिको रकम पनि पुरस्कार राशि वृद्धि भएकै दुई सयबाट बढी ८०० हुँदै ५ हजारसम्म पुऱ्याइएको छ, २०६१ सालमा। तर त्यो पछिल्लो राशिको पुरस्कार आजसम्म कसैलाई दिइएको छैन। किनभने २०३५ पछि कुनै वर्ष पनि पुरस्कार प्रदान नगरिएको छैन। यो विद्वद्वृत्ति २०२० सालमा चूडामणि बन्धुलाई (१ वर्ष) २०२३-२४ मा दुई वर्ष राममणि रिसाललाई, २०२५ मा कोमलप्रसाद सुवेदीलाई र २०३३-३५ मा दुई वर्ष जयराज आचार्यलाई दिइयो (यद्यपि जयराज आचार्यले डेढ वर्षको मात्र वृत्ति लिएका देखिन्छन्)।

माथि सुरुमा उल्लेख गरिएका कागजहरू हुन्, पछिल्लोपटक गएको विद्वद्वृत्तिको समग्र विवरण। त्यही ऐले यस लेखोटको विषय

पनि हो । २०३१ साल र ३३ सालमा कुनै पुरस्कार वितरण हुन नसकेपछि त्यसका रकमबाट, नियमबमोजिम दुई वर्षलाई मासिक ८/८ सयका दरले एउटा विद्वत्वृत्ति दिने निर्णय गुठीले गर्‍यो र २०३४ साल कार्तिकमा एक-दुईपटक त्यसका लागि आवेदन गर्न गोरखापत्रमा विज्ञापन गरियो । त्यो विज्ञापन प्रकाशित भएपछि कति जनाको आवेदन पत्‍यो, त्यो त अभिलेखमा छैन तर दुइटा आवेदन उल्लिखित छन्- विराटनगर जनपथका रमेश पाखे र तनहुँ भानु गाउँ पञ्चायतका जयराज आचार्य । रमेश पाखेको आवेदन होइन, चिठी आएको रहेछ । त्यो चिठी त छैन तर त्यसलाई गुठीका सचिवले पठाएको उत्तरको कार्बन-कपी छ । २०३४ १७ १५ १२ मा सचिवले लेखे : “पाखेज्यू... लेख्नुभएका कुरा व्यक्तिगत... पनि भएकाले अलि अलमल भयो । जगदम्बा गुठी र जगदम्बा पुस्तकालय नामका संस्था नरहेका कुरा अवगत गराउँछु । यो विज्ञापन मदन पुरस्कार गुठीका तर्फबाट गरिएको हो । ... यसमा गुठीले कुनै निर्देशन दिने गरेको छैन । उम्मेदवार विद्वान्ले नै म यस विषयमा यति म्यादभित्र यसकिसिमको शोधग्रन्थ तयार गर्दछु भनी लेख्नुपर्ने गरिएको छ ।... गुठीको नियमानुसारको पारिश्रमिक दिइने आदि कुरा त विज्ञापनबाट बुझिसक्नुभएको हुनुपर्छ ।” जयराज आचार्यको आवेदन भने नियमानुसार चुस्त दुरुस्त आएको देखिन्छ ।

त्यसपछि गुठीले विद्वत्वृत्ति पाउने व्यक्तिको छनोट गर्न एउटा उपसमिति बनाएछ- सूर्यविक्रम ज्ञवाली र सत्यमोहन जोशीको । २०३४ साल मङ्सिर ५ गते बिहान साढे ८ बजे गुठीको कार्यालयमा उपसमितिको बैठक बोलाइएछ । त्यसै उपसमितिले जयराज आचार्यलाई केही थप जानकारी लिन नेपाल राजकीय प्रज्ञा-प्रतिष्ठानमा ‘कुलपतिको कक्ष’मा बोलाएछ, यस्तो भनेर : “तपाईंले नेपालीभाषा विज्ञान विषयमा अनुसन्धान गर्नको लागि निवेदन दिनुभएकोमा तपाईंले लेख्नुभएका कतिपय कुराहरूमा केही थप जानकारी चाहिएको छ । अतः २०३४ साल मङ्सिर १३ गते सोमबार दिउँसो १२ बजे... पाल्नुहोला भन्ने सूचित गर्दछु ।” त्यसमा उनी मनोनीत भएछन् । त्यसको सूचना गुठीका सबै सदस्यलाई दिइएछ । साथै पत्रपत्रिका र रेडियोमा सूचनार्थ विज्ञप्ति पनि दिइएछ । त्यो विज्ञप्तिको बेहोरा यस्तो रहेछ : “नेपाली भाषा विज्ञानमा अनुसन्धान गर्न मदन पुरस्कार गुठीले श्री जयराज आचार्यलाई दुई वर्षका लागि मदन पुरस्कार विद्वत्वृत्ति प्रदान गर्ने निधो गरेको छ ।

विद्वद्वृत्ति मासिक रु. ८ सयको हुनेछ। उक्त विद्वद्वृत्तिबाट श्री आचार्यले दुई वर्षमा ६/७ सय पृष्ठको एउटा आधिकारिक ग्रन्थ तयार पार्नुहुने आशा गरिएको छ। श्री आचार्य गण्डकी अञ्चल तनहुँ भानु गाउँ पञ्चायत वार्ड नं. २ का निवासी हुनुहुन्छ। उहाँले संस्कृतमा नव्य व्याकरणमा आचार्य र अङ्ग्रेजी साहित्यमा एम.ए. दुवै त्रिभुवन विश्वविद्यालयबाट प्रथम श्रेणीमा पास गर्नुभएको छ। हाल उहाँ पद्मकन्या क्याम्पसमा अङ्ग्रेजी अध्यापन गर्दै हुनुहुन्छ। यस अनुसन्धानकार्यमा उहाँका सम्पर्क अधिकारी ने.रा.प्रज्ञा प्रतिष्ठानका कुलपति श्री सूर्यविक्रम ज्ञवाली रहनुहुनेछ।”

‘आवश्यक प्रचारप्रसार गरिदिन अनुरोध’ गरेर त्यो विज्ञप्ति पत्रपत्रिका र रेडियोमा पठाइए तापनि त्यस कुराले त्यो बेला कति प्रचार पायो, केही थाहा हुन्न। त्यसको कुनै अभिलेख फाइलमा छैन। केवल पठाइएका केही चिठीका नकल राखिएको यो फाइल त्यति उपयोगी हुने थिएन। तर यसमा रहेको त्यो एउटा लामो ‘आवेदन पत्र’ ले यसलाई महत्त्वपूर्ण बनाइदिएको छ। मदन पुरस्कार विद्वद्वृत्तिका निमित्त तनहुँका जयराज आचार्यले दिएको निवेदन एउटा राम्रो दस्तावेजै भएको रहेछ। त्यो समग्र नै यस लेखको अंश बनाएर दिने जमर्को गर्दै छु म, यद्यपि त्यसो गर्दा यो लेखोट मेरो नभएर जयराज आचार्यकै निबन्ध हुनपुग्ने सम्भावना छ। भए पनि त्यो दिनुभन्दा पहिले त्यसको केही हुलिया बताउनु आवश्यक छ।

राम्रा अक्षरमा १६ पेज (ए-फोर साइजका कागज) मा लेखिएको छ त्यो आवेदनपत्र, मदन पुरस्कार गुठीका सचिवका नाममा। यसरी : “महोदय, त्यस गुठीबाट प्रदान गरिने मदन पुरस्कार विद्वद्वृत्तिका लागि मिति २०३४।६।१८ को गोरखापत्र (पृ. १०) द्वारा आवेदन आह्वान गरिएअनुसार सो वृत्ति लिई काम गर्न इच्छुक भएकोले श्रीमान्समक्ष आफ्नो आवेदन प्रस्तुत गरेको छु। सूचनामा दिइएका आवश्यकताहरूको विस्तृत विवरण पनि यस आवेदन साथ संलग्न गरेको छु। भवदीय जयराज आचार्य।”

त्यसपछि संलग्न विवरणहरूको पृष्ठगत सूची दिइएको छ। त्यो यहाँ दर्साइरहनु आवश्यक छैन। तर पृष्ठ २ मा आफ्नो हुलिया बताउने क्रममा ‘गोरखापत्र’ मा २०३४।५।२३।१५ पृ. ५ मा छापिएको “सफलताको कथा” भन्ने लेख नै काटेर टाँसिएको छ। त्यसमा जयराज

आचार्यको फोटो पनि छापाएको देखिन्छ। त्यो लेख यहाँ उद्धृत गर्नु आवश्यक देखिएन। त्यहाँ भएको अरू विवरण चाहिँ यस्तो छ :

१. नाम- जयराज आचार्य, ठेगाना- (हालको) अङ्ग्रेजी शिक्षण समिति, पद्मकन्या क्याम्पस, बागबजार, काठमाण्डू, नेपाल, फोन १४१४८। स्थायी भानुगाउँ पञ्चायत वार्ड नं. २, जिल्ला- तनहुँ, अञ्चल- गण्डकी, हुलाक-टुहुरे पसल, नेपाल।
२. शैक्षिक वा अरू योग्यता- (१) आचार्य-पाणिनीय नव्य व्याकरण विषयमा प्रथम श्रेणीमा प्रथम त्रि. विश्वविद्यालय १९७६ (२) एम.ए. (डिग्री) अङ्ग्रेजी साहित्यमा मेरिट (प्रथम श्रेणी) मा प्रथम, त्रि.विश्वविद्यालय १९७७। विशेष:- छात्रजीवनमा दिएका सबै परीक्षामा प्रथम श्रेणीमा प्रथम भएको। हाल अङ्ग्रेजी भाषा साहित्यको अध्यापनबाहेक अन्त कतै अनुसन्धानकार्यमा लागेको छैन।

त्यसपछिका पृष्ठहरूमा “आफूले अनुसन्धान गर्न खोजेको विषय: भाषाविज्ञान र त्यसमा आफ्नो अधिकार” बारेको लामै विवरण छ। त्यो समग्र उद्धृत गर्नु उचित हुनेछ। किनभने त्यो आफैमा एउटा अनुसन्धानात्मक निबन्ध जस्तो छ। सो, हामी त्यहीं हेरौं।

त्यो विवरण दिनुअघि एउटा कुरा स्पष्ट पार्नु आवश्यक छ। नेपालीको यो अङ्क छापिनलाई प्रेसमा गैसकेको थियो। त्यसबेला संजोगले डा. जयराजसँग एउटा समारोहमा भेट भयो र मैले उनलाई यो कुरा बताएँ। त्यो सुनेर जयराजजीले मसँग त्यो उनको उसबखतको शोध-प्रस्तावपत्र नछापिहाल्न आग्रह गरे। किनभने “अब छिट्टै नै मैले उसबेला तयार पारेर बुझाउने वचन दिएको शोधग्रन्थ नै गुठीमा ल्याउँदै छु। उसबेला लेखेको सो सानो लेखोटको कुनै काम छैन” इत्यादि। तर मैले त्यो रोक्न सकिनँ किनभने ‘नेपाली’ पूर्णाङ्क १९८८ करिबकरिब प्रकाशनको अन्तिम चरणमा पुगिसकेको थियो र त्यो लेख त्यसबाट किन निकै अपठेरो पर्थ्यो। अतः मैले यो बीचको बाटो रोजेँ। यति स्पष्टीकरण दिने। यसै पनि त्यो आवेदन प्रस्ताव-लेख अधकल्चो छैन। शोधधर्म पूरा पालन गरिएको त्यो छोटो लेख आफैमा एक प्रकारले पूर्ण छ भन्ने मलाई लागेको छ। त्यसो नहुँदो हो त सूर्यविक्रम ज्ञवाली र सत्यमोहन जोशीहरूले जयराज आचार्यलाई त्यस विद्वद्वृत्तिका लागि छनोट गर्ने थिएनन्।

इत्यलम् !

“मैले गर्न खोजेको यो अनुसन्धानको विषय नेपाली भाषाविज्ञान हो र त्यसमा मेरो पूर्ण अधिकार छ भन्ने मलाई विश्वास छ। किनभने यही क्षेत्रमा अनुसन्धान गर्नको लागि मैले आफ्नो शैक्षिक पृष्ठभूमिलाई सुरुदेखि नै एक सुपरिकल्पित योजना र उद्देश्यअनुरूप निर्माण गर्दै आएको छु। मेरो जस्तै शैक्षिक पृष्ठभूमि भएका र यस क्षेत्रमा पाश्चात्य तथा पौरस्त्य र नवीन तथा प्राचीन भाषासिद्धान्तहरूको विशेष अध्ययन गरेका विद्यार्थी ज्यादै कम पाइएलान् जस्तो लाग्छ।

संस्कृतमा व्याकरणविषयको आचार्य पट्टा पाणिनि तथा अन्य मूर्धन्य वैयाकरणहरूका व्याकरणदर्शन, भाषादर्शन तथा कृतिहरूको अध्ययन गर्नुपर्छ भन्ने कुरा त्यस विषयको पाठ्यक्रमले नै जनाउँछ। वैदिक तथा लौकिक संस्कृत भाषालाई वर्णोच्चारणशिक्षा (Phonetics) ग्रन्थ तथा व्याकरणको सहायताद्वारा बुझिने र केही हदमा बोल्नसमेत सकिने बनाइराख्नको लागि वैदिक तथा लौकिक संस्कृतका भाषाशास्त्री र वैयाकरणहरूले भाषासम्बन्धी वास्तविकता र रहस्यहरूको अनुसन्धान गर्दा जुन गहिराइमा पुगेर काम गरेका थिए, त्यसले आधुनिक भाषाविज्ञानको विकासमा समेत ठूलो सहायता पुऱ्याएको छ। त्यसैले सर विलियम जोन्स, कोलब्रूक, विल्हेल्म् वाँन् हम्बोल्ट, ब्लूमफील्ड आदि जस्ता केही पुराना र हाल जीवित तथा अध्ययनरत जोन लायन्स (बेलायत), पाइक, चोम्स्की, ग्लीसन आदि (अमेरिका) जस्ता भाषाविज्ञानको क्षेत्रमा विश्वविख्यात पाश्चात्य भाषाशास्त्री तथा वैयाकरणहरू पनि यास्क, पाणिनि, कात्यायन पतञ्जलि आदि निरुक्तकार, वैयाकरण तथा भाष्यकारहरूले प्रतिपादन गरेका ध्वनिविज्ञान, वर्णविज्ञान, व्याकरण तथा निरुक्तिसम्बन्धी सिद्धान्तहरूले आधुनिक भाषाविज्ञानको विकासलाई समेत ठूलो सहायता पुऱ्याएकोमा उनीहरूको बडो उत्साहपूर्वक प्रशंसा गर्छन्। वर्तमान संसारका १००० प्रमुख निर्माताहरूमध्ये एक भनी कहलिएका नोम् चोम्स्कीका भाषासम्बन्धी सात प्रमुख धारणाहरूमध्ये अधिकांश र विशेषतः ‘भाषामा वाक्यहरूको रचना अनन्त छ’ भन्ने जस्ता धारणाहरू मूलतः पाणिनिकै हुन्। यी सबै कुरा आधुनिक भाषाविज्ञानका विद्यार्थीहरूलाई विदितै छन्। (मैले व्याकरण विषयको आचार्य परीक्षाका ग्रन्थहरू मुख्यतया प्रो. रामचन्द्र पौडेलसँग अध्ययन गरेको हुँ।)

अङ्ग्रेजी भाषा तथा साहित्यको एम्.ए. (डिग्री) परीक्षाको पाठ्यक्रममा भाषाविज्ञानतर्फ मुख्यतया (१) वर्णनात्मक भाषाविज्ञान (२) ऐतिहासिक या कालक्रमिक (Diachronic) भाषाविज्ञान (३) प्रायोगिक भाषाविज्ञान र (४) तुलनात्मक भाषाविज्ञानको पढाइ हुन्छ। यी चार शीर्षकहरूमा प्रत्येकलाई पुनः चार-चार उपशीर्षक वा एकाइअन्तर्गत बाँडेर पढाइन्छ। (यी विषयहरू मैले त्रिभुवन विश्वविद्यालय केन्द्रीय बहुमुखी क्याम्पस कीर्तिपुरस्थित मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र अध्ययन संस्थानअन्तर्गत अङ्ग्रेजी शिक्षण समितिका अध्यक्ष, प्राध्यापक डा. कमलप्रकाश मल्ल, डा. युगेश्वरप्रसाद वर्मा, डा. रोनाल्ड ट्रेल (तात्कालिक समर् इन्स्टिच्यूट अफ लिङ्ग्विस्टिक्सबाट व्याकरणविषय पढाउन आएका अध्यापक), मार्टिन ओ हारा (एडिनबरा विश्वविद्यालयबाट त्रिभुवनविश्वविद्यालयमा अध्यापन गर्न आएका अध्यापक), प्रा. तेजरत्न कंसाकार, प्रा. रामावतार यादव आदि अध्यापकसँग पढेको हुँ। त्यसबाहेक अन्तर्विभागीय पाठ्यांशअन्तर्गत त्रि.वि.वि. केन्द्रीय क्याम्पस कीर्तिपुरको 'नेपाली भाषाको इतिहास' भन्ने पाठ्यक्रम पनि पढेको छु।) यही अध्ययनको र अब गरिने उच्चतर अध्ययनको आधारमा नेपाली भाषाविज्ञानको क्षेत्रमा एक अनुसन्धानकार्य गर्ने मलाई अधिकार छ भन्ने विश्वास लागेको हो। सो (अनुसन्धानकार्य) बाट नेपाली वाङ्मयमा हुन सक्ने उपलब्धिको रूपरेखा :-

(क) अनुसन्धानको आवश्यकता

नेपाल 'राज्य'लाई एक 'राष्ट्र'को रूपमा विकसित गर्ने हो भने यसको एक समृद्ध राष्ट्रभाषा, राष्ट्रिय साहित्य, राष्ट्रिय राजनीतिक जीवनपद्धति र त्यसको आदर्श, राष्ट्रिय संस्कृति र तदनुसन्धान शिक्षाव्यवस्था हुनु नितान्त आवश्यक छ। यी सबै कुरा भएमा मात्र राष्ट्रका सबै अङ्ग पूरा हुन्छन् र कुनै पनि देश 'एक भौगोलिक एकाइ'को धारणा या 'एउटा सरकार र प्रजाको अस्तित्व'को धारणा मात्रबाट उठेर जनता, सरकार र राष्ट्रियताले सम्पन्न त्रिगुणात्मक 'राष्ट्र'को रूपमा खडा हुन सक्छ।

हामीले जेसुकै कुरा गर्दा पनि सबभन्दा पहिला भाषा नै अधि सर्थ। चाहे हामी 'विकासको लागि संचार'का कुरा गरौं, चाहे

राजनीतिका, चाहे सैनिक व्यवस्थाका, चाहे प्रशासनका, चाहे शिक्षा, कला, संस्कृति, दर्शन, ज्ञान, विज्ञान या प्रविधिको विकासका कुरा गरौं— जे गरे पनि हामीलाई हाम्रा विचारको अभिव्यक्ति या संचार गर्ने माध्यम (भाषा) चाहिन्छ। त्यसकारण भाषा सारा कुराको कुरा हो र राष्ट्रनिर्माणको क्रममा पहिलो आवश्यकता हो। जुन राष्ट्रको जनताले आफ्ना हरेक क्षेत्रका आवश्यकताका कुरा एक अर्काले बुझिने भाषामा एक अर्कालाई बुझाउन सक्दैनन्, त्यो देशको उन्नतिको कुरै हुन सक्दैन।

भाग्यले गर्दा नेपालमा राष्ट्रभाषाको विषयमा कुनै समस्या या विवाद छैन। नेपाली भाषा ५५% नेपालीहरूको मातृभाषा हो र (कम से कम काठमाडौंवाट विचार गरी हेर्दा) देशका प्रायः सम्पूर्ण भागमा सम्पूर्ण जनताले यो भाषा बुझ्छन्। नेपालको राष्ट्रिय विकासको दृष्टिकोणबाट यो बडो महत्त्वपूर्ण कुरा हो। किनभने यो समस्याको स्वतःसिद्ध समाधानमा हामीले राष्ट्रिय विकासको पहिलो र सबैभन्दा गाह्रो खुड्किलो एक दृष्टिले पार गरिसकेका छौं।

तर कुरो यत्तिमा मात्र सकिदैन। हामीसित दुर्भाग्यका कुरा पनि निकै छन्। नेपाली भाषा नेपालको राष्ट्रभाषा हुनुमा कारण केवल यसका मातृभाषीहरूको सङ्ख्या मात्रै हो भन्ने गलत धारणा हामीले सबैभन्दा पहिला फाल्नुपर्नेछ। साथसाथै अहिले नेपाली भाषाले आफ्नो विकासको गतिमा गलत दिशा समातिरहेको छ भन्ने पनि हामीले स्पष्टतया महसुस गर्नुपर्छ। नेपालमा नेपाली भाषालाई बोलिरहेका र बोल्नुपर्ने आवश्यकता परेका जनताहरूलाई भाषिक दृष्टिले चार भाग लगाउन सकिन्छ :-

१. नेपाली भाषा नै मातृभाषा भएका नेपालीहरू,
२. आफ्नो मातृभाषा छोडेर नेपाली भाषालाई नै मातृभाषाको रूपमा बोल्न थालिसकेका नेपालीहरू,
३. आफ्नो मातृभाषाका साथै नेपाली भाषा पनि व्यावहारिक प्रयोजनका लागि बोल्ने नेपालीहरू र
४. नेपाली भाषा ज्यादै कम वा कति पनि नजान्ने नेपालीहरू।

आधुनिक तथा विकसित नेपालको निर्माणको निमित्त यी चारै थरी नेपालीहरूलाई राष्ट्रियता, राष्ट्रिय एकता र सर्वाङ्गीण विकासको सम्प्राप्तिका लागि एउटै भाषामा आह्वान गर्नुपरेको छ। तर दुर्भाग्यको कुरो के छ भने नेपाली भाषा यी चारै थरी नेपालीहरूबाट प्रतिदिन टाढा-टाढा हुँदै गइरहेको छ। उदाहरणको लागि गोरखापत्र र रेडियो नेपालको नेपाली भाषा छ। गोरखापत्र र रेडियो नेपालको भाषालाई उदाहरणको रूपमा प्रस्तुत गर्नुमा पहिलो कारण त राष्ट्रिय स्तरमा या राजकाजको क्षेत्रमा भइरहेका कुराहरूलाई नेपालको हरेक कुनाकुनामा बस्ने नेपालीहरूसम्म पुऱ्याउने सञ्चारका सबैभन्दा बढी व्यापक माध्यमहरू तिनै भएकाले हो। दोस्रो कारण ती माध्यमहरूले प्रयोग गरेको भाषाको कठिनता नै हो। गोरखापत्र, रेडियो नेपाल तथा श्री ५ को सरकारका अन्य सञ्चार तथा सूचना-माध्यमहरूले प्रयोग गरिरहेको भाषाको आलोचना पनि दुई किसिमको छ। एक त, 'त्यो भाषा कठिन भयो' भन्ने आलोचना हो। दोस्रो, 'त्यही भाषामा पनि अशुद्धिको भरमार धेरै भयो' भन्ने आलोचना हो। यी दुई आलोचनाले नेपाली भाषालाई दुई विपरीत दिशातिर तान्न सक्छन्। पहिलो आलोचनाले सरलीकरणको दिशातिर तान्न सक्छ भने दोस्रो आलोचनाले अझै कठिनतातिर तान्न पनि सक्छ। किनभने शुद्धीकरणको नाममा भाषालाई अझ शुष्क तार्किक (अधिकांश अवास्तविक!) एवं शास्त्रीय दृष्टिले मात्र परिमार्जन गर्ने र अझ कठिन बनाउँदै लाने नजानिँदो प्रयास भइरहेको छ कि भन्ने आभाससमेत मिल्छ।

“आज नेपाली साहित्य जुन बिन्दुमा छ, त्यहाँ उभिएर हेर्दा यो समाजबाट टुटे जस्तो लाग्छ; समस्त सम्प्रेषणयन्त्र ध्वस्त भइसकेको छ; साहित्य र समाजको सम्बन्धविच्छेद भइसकेको छ” भनेर नेपाली साहित्यका समालोचकहरू भन्छन् र यसरी साहित्य समाजबाट टाढा भएकोमा उनीहरू आफ्नो पीर पोख्छन्। तर जुन भाषा र शैलीमा त्यो पीर पोखिएको छ त्यही भाषा ठेट नेपालीले बुझ्दैन। नबुझ्नुमा पहिलो कारण के हुन सक्छ भने उद्धृत वाक्यको विचारशैली र वाक्यगठन अङ्ग्रेजी भाषाबाट प्रभावित छ; र दोस्रो कारण त्यसका मुख्यमुख्य शब्दहरू संस्कृत व्याकरणका समासका नियमहरूभित्र जकडिएका छन्। यसरी हेर्ने हो भने हाम्रो दुःख मनाउमा पनि तालमेल छैन;

रचाइठचाइ छैन । (यही कुरालाई हामी यसरी भन्छौं : 'हाम्रो चिन्ताको अभिव्यक्ति या दुःखको सम्प्रेषणमा समन्वय छैन; विरोधाभास छ ।') यही लेखकका यिनै पङ्क्तिहरू पनि त्यो विरोधाभासका उदाहरण या सिकार हुन् भन्ने स्वीकार गर्ने पर्छ ।

नयाँ शिक्षा पद्धतिको योजना (२०२८) लागू भएदेखि अङ्ग्रेजीबाहेक अन्य विषयको माध्यमिक विद्यालयसम्मको शिक्षा नेपालीमा नै दिने भन्ने नीति बनेअनुसार तत्काल जनक शिक्षा सामग्री केन्द्रबाट उत्पादित पाठ्यपुस्तकहरूमा पनि त्यही आरोपित/आलोचित भाषाकै प्रयोग भइरहेको छ । अनि कैयौँ समाजशास्त्रीय विषयहरू (नागरिक शास्त्र, राजनीतिशास्त्र, अर्थशास्त्र, भाषा, साहित्य इत्यादि) र प्राविधिक विषयहरूका पुस्तकहरूमा प्रयोग गरिएका विशेष प्राविधिक शब्दहरू पनि कतै केही कतै केही प्रयोग भई भद्रगोल हुन गएको छ । विशेष गरेर प्राविधिक शब्दहरू (Technical Terms) को प्रयोगमा पूरा सामञ्जस्य हुनु त सबै दृष्टिले अत्यावश्यक देखिन्छ । केही महिनाअघि त्रि.वि.वि.ले आयोजना गरेको नेपाली अध्यापकहरूको राष्ट्रव्यापी गोष्ठीमा त्रि.वि.वि.का तात्कालिक शिक्षाध्यक्षले भाषण गरेअनुसार २०४० साल सम्ममा त्रि.वि.वि.ले उच्चशिक्षाका सबै विभागहरूमा पढाइको माध्यम नेपाली भाषा बनाउने लक्ष्य राखेको कुरा बताउनुभएको थियो । आजसम्म तत्तद् विषयमा आवश्यक ग्रन्थहरू पर्याप्त मात्रामा नेपाली भाषामा लेखिइनसकेका हुनाले त्यो लक्ष्य पूरा हुन सम्भव नदेखी पनि र हडबडमा ग्रन्थहरू लेख्ने प्रयासै भएछ भने पनि त्यसैको फलस्वरूप ती ग्रन्थहरूमा र माध्यमिक विद्यालयसम्मका लागि लेखिई ज.शि.सा.के.बाट प्रकाशित पाठ्यपुस्तकहरूमा प्रयुक्त हुने तथा भइरहेको भाषा (शब्दावली) का बीचमा ठूलो असामञ्जस्य रहने कुरा अवश्यम्भावी छ । जे भए पनि सबैभन्दा बढी आश्चर्यको कुरो त के भइरहेछ भने भाषिक दृष्टिले माथि वर्गीकरण गरिएका चार थरी नेपालीहरूमध्ये पहिलो वर्गमा पर्ने अर्थात् पुस्तौँ अघिदेखि नेपाली मातृभाषा भएर आएका र अलिअलि विद्यालयको अध्ययनसमेत भएका नेपालीहरूबाट पनि नेपाली भाषा दिनदिनै टाढा जाँदै छ । त्यसबाट अरू वर्ग (र विशेष गरी चौथो वर्ग) बाट भाषा कति टाढा जाँदै छ भन्ने कल्पना सजिलै गर्न सकिन्छ । अनि नेपाली भाषाको व्यापक

प्रचार-प्रसार तथा विकास चाहनेहरूले भाषाले कुन दिशा ताकिरहेको छ भन्ने स्पष्ट देख्न पनि सक्छन् ।

एकातिर वास्तविकता यो छ भने अर्कातिर नेपाली भाषाको समस्याका कुरा उठाउँदा मात्रै पनि भाँडभैलो मच्चिन लाग्यो भनेर तर्सिने विद्वान्हरू नै हामीकहाँ धेरै छन् । एकथरीलाई भाषाको समस्या भन्नेवित्तिकै व्याकरणको मात्र सम्झना हुन्छ र व्याकरण भन्नेवित्तिकै ह्रस्व-दीर्घकै ऋस्काले मात्र खान थाल्छ । त्यसै गरी सडकका छेउछाउमा टाँसिएका सूचनापाटी, पसलका नाम लेखिएका पाटी तथा बस, ट्रक र मोटरहरूमा लेखिएका केही वाक्यहरूको 'खिचडी भाषा' देख्दा मन काटिएर या पेट पोलेर त्यहाँको भाषा शुद्ध गर्ने अभियान चलाउन श्री ५ को सरकारलाई गुहार्ने समाचारपत्रका टिप्पणीकारहरू र भाषाशास्त्रीहरू पनि प्रशस्तै छन् । यस्तै छ ।

(ख) उपलब्धि

त्यसकारण भाषा के हो ? भाषाको विकास या ह्रास भनेको के हो ? अथवा भाषाको कुन अवस्था र स्वरूपमा सन्तोष मान्ने हो कुन चाहिँमा असन्तोष मान्ने हो ? हामीले यी प्रश्नहरूको वास्तविक उत्तर नजान्नाले या भाषा तात्त्विक रहस्यहरू नबुझनाले वर्तमान समस्याहरूको बीचबाट नेपाली भाषा गलत दिशातिर डोरिइरहेको छ भन्ने स्पष्ट छ । हुन त नेपाली भाषाभाषीका निमित्त यस भाषाको बढ्दो कठिनता र यसको दूरगामिता मात्रै समस्या होइनन्, तैपनि व्यावहारिक रूपमा देखिएका सबैभन्दा ठूला समस्याहरूमध्ये प्रमुख समस्या तिनै हुन् । किनभने त्यसैभित्र अरू कतिपय समस्या लुकेका र कतिपय जोडिएका छन् । वास्तवमा भाषा जसको लागि हो र हुनुपर्ने हो, तिनकै लागि त्यो भाषा हुन सक्दैन र तिनैबाट त्यो भाषा पर-पर जान्छ भने भाषाको पहिलो प्रयोजन (अभिव्यक्तिको साधन) नै बाँकी रहँदैन । फलतः : त्यो भाषा मृतभाषा हुन्छ । वास्तवमा आजको लेख्य नेपाली भाषालाई भाषातात्त्विक दृष्टिले केही हदमा 'मृत भाषा' भन्न सकिने भइसकेको छ । त्यसकारण अध्ययन, अध्यापन, लेखन, प्रकाशन, प्रवचन या कुनै पनि 'दैनिक व्यवहारमा प्रयोग हुने भाषा'को ग्रहण गर्नु पहिलो आवश्यकता हो भन्ने स्वतःसिद्ध छ । तर भाषाकै क्षेत्रमा

नेपाली भाषामा ज्यादै कम काम भएको छ। हुन त अरू साहित्यहरूका साथ तुलनात्मक दृष्टिले हेर्दा नेपाली भाषा र साहित्यको कुनै पनि विधामा भएको काम नगण्य नै छ। त्यसमा पनि भाषाविज्ञानमा त ज्यादै नै कम भएको छ।^१ अलिअलि लेखिएका ग्रन्थहरूमा पनि कुनै भाषा विज्ञानको एउटा विशेष पक्षमा केन्द्रित छन्, कुनै अत्यन्त प्राथमिक तहका छन् र कुनै ज्यादै नै सङ्क्षिप्त छन्। त्यसकारण राष्ट्रिय विकासका दृष्टिले भाषाको महत्त्वपूर्ण स्थान र नेपाली भाषाका वर्तमान समस्याहरूलाई विचार गरिहेर्दा भाषाविज्ञानका सबै सैद्धान्तिक पक्षहरूलाई निकै विस्तृत रूपमा लेखिएको एउटा समग्र ग्रन्थ तयार गर्नु नितान्त आवश्यक देखिन्छ। त्यसबाट भाषाविज्ञान पढ्ने पढाउने काममा निकै सघाउ पुग्ने र प्रतिदिन नेपाली भाषा बोल्ने र लेख्ने गरेर आफ्नो व्यवहार चलाउनुपर्ने सबै नेपालीहरूका लागि पनि भाषा के हो भन्ने विषयमा केही अन्तर्बुद्धिको विकास गर्न र भाषाका विषयमा यथार्थ दृष्टिकोण स्थापना गर्न ठूलो सहायता मिल्नेछ। साथसाथै नेपाली भाषाकै माध्यमले पनि भाषाविज्ञानको क्षेत्रमा पूर्वी तथा पश्चिमी गोलार्धहरूमा आधुनिक तथा प्राचीन भाषाशास्त्रीहरूले के-कति ज्ञान प्राप्त गर्न सकेका रहेछन् भन्ने थाहा पाउन सकिनेछ। त्यो कुरो हाम्रो राष्ट्रिय गौरवका दृष्टिले बडो महत्त्वपूर्ण कुरो हो र नेपाली वाङ्मयका लागि हुन सक्ने एउटा ठोस उपलब्धि पनि त्यही हो।

यसरी गरिने अनुसन्धान कार्यको फलस्वरूप निस्कने ग्रन्थ करिब ७००-७५० पृष्ठको हुनेछ। त्यस ग्रन्थभित्र पर्ने विभिन्न खण्ड र अध्यायका शीर्षक तथा उपशीर्षकहरू पछि नै निश्चित गरिनेछन् र तिनमा आवश्यक हेरफेरसमेत गर्न सकिनेछ तापनि सामान्यतया पृ. १४ मा दिइएअनुसार विषयवस्तुको समावेश गरिनेछ।

४. सो अनुसन्धानकार्यको लागि लाग्ने अनुमानित अवधि ...
...२ वर्ष

१. भाषाविज्ञान र नेपाली भाषाका सम्बन्धमा नेपाली तथा अङ्ग्रेजी भाषामा लेखी प्रकाशित भएका तथा अप्रकाशित रहेका केही पुस्तक र व्याकरणहरूको सूची पृ. १७ मा हेर्नुहोस्।

- (क) पहिलो ६ महिना सामग्री सङ्कलन
 (ख) दोस्रो ६ महिना अध्ययन
 (ग) तेस्रो ६ महिना – पूर्वार्द्ध अध्ययन
 – उत्तरार्द्ध लेखन
 (घ) चौथो ६ महिना – पूर्वार्द्ध विचार विमर्श (छलफल)
 – उत्तरार्द्ध लेखन समाप्ति

विशेष : (क) अनुसन्धानको फलस्वरूप तयार हुने ग्रन्थको सामान्य रूपरेखा दर्साउने विषयसूची-

खण्ड १. परिचय

१. भाषाविज्ञानको क्षेत्र
 (क) भाषाको परिभाषा
 (ख) भाषाविज्ञानको परिभाषा
 (ग) भाषाको अध्ययन किन ?
२. भाषा अध्ययनका समस्याहरू
३. भाषिक व्यवस्थाको प्रकृति
४. भाषा, व्यक्ति, समाज
५. भाषिक विश्लेषणको पद्धति

खण्ड २. भाषाको वर्णन

६. ध्वनिविज्ञानका दृष्टिले भाषाको रचना
७. ध्वनिविज्ञान
८. वर्णोच्चारणका स्थान, करण तथा प्रयत्नहरू
९. मात्रा- ह्रस्व, दीर्घ, लुप्त व्यञ्जन तथा स्वरश्रुति
१०. स्वर, सन्ध्यस्वर, व्यञ्जन
११. अभिनिहित वर्ण
१२. वर्णविज्ञान
१३. वर्णहरूको तारस्वरता
 बलाघात, उदात्त, अनुदात्त स्वरित
१४. वर्णमाला : वर्णक्रम

१५. वर्णविभागसिद्धान्त
 १६. वर्णहरूको परिवर्तन
 १७. वीप्सा
 १८. असम्भव र असम्भव वर्णसन्धि

खण्ड ३ व्याकरण

१९. व्याकरण

- (क) पूर्वीय धारणा
 i परिभाषा, प्रयोजन, क्षेत्र, कार्य
 ii पाणिनीय व्याकरण सिद्धान्त
 iii यास्क, कात्यायन, पतञ्जलि, नागेश
 iv व्याडि, वररुचि, हेमचन्द्र इ.
 (ख) ग्रीक, ल्याटिन, फ्रेञ्च, जर्मन
 (ग) अङ्ग्रेजी
 i परम्परागत व्याकरण
 ii संरचनात्मक व्याकरण
 iii रचनान्तरण व्याकरण
 iv रूपार्थपरक व्याकरण
 v कारक व्याकरण

२०. रूप र रूपसन्धि

२१. व्याकरणात्मक तत्त्व :

लिङ्ग, संख्या (वचन), काल, विभक्ति इ.

२२. व्याकरणात्मक कार्य : कारक इ.

२३. व्याकरणका अन्य कार्य

कृदन्त, तद्धित, उपसर्ग, आगम प्रत्यय,

समासादिको सैद्धान्तिक चर्चा

खण्ड ४. भाषाको रचना

२४ वाक्यरचनाको सिद्धान्त

२५. वाक्यपरिवर्तनको सिद्धान्त

२६. वाक्य गठनमा रूपहरूको सम्बन्ध
२७. उखान.....

खण्ड ५. अर्थविज्ञान

२८. अर्थका दृष्टिले शब्द एक एकाइ हो ?
२९. अर्थविज्ञान
३०. शब्दकोष : क्षेत्र र कार्य
व्याकरणसित तुलना
३१. निर्वचन : निरुक्ति

खण्ड ६. भाषा र भाषिका

३२. क्षेत्रीय भाषिक भेद
३३. सामाजिक भाषिक भेद
३४. विषयवस्तुगत भाषिक भेद
३५. प्राविधिक भाषा
३६. भाषिक भेदका ऐतिहासिक कारण

खण्ड ७. भाषा र लेखन

३७. लिपि : परिभाषा र प्रयोजन
३८. श्रुति र लिपि
३९. देवनागरी लिपि

खण्ड ८. ऐतिहासिक भाषाविज्ञान

३९. भाषापरिवार
४०. भाषिक विभाजन या वर्गीकरणको मानदण्ड
४१. ध्वनिपरिवर्तनको सिद्धान्त
४२. भारोपेली भाषापरिवार
नेपाली, हिन्दी, बङ्गाली आदि
प्राकृत, संस्कृत र युरोपीय भाषाहरू
४३. शब्दहरूको आगमन, उत्पत्ति र लोप
४४. शब्दपरिवर्तन

४५. अर्थपरिवर्तन
४६. नयाँ उखान, वाक्यांश र वाक्यहरूको आविर्भाव
४७. स्तरीयभाषा ? स्तरीकरण
४८. फर्रोवाद
४९. मिश्रितभाषा : भाषामा मिश्रण
५०. भाषिक परिवर्तनको मानदण्ड

खण्ड ८. भाषाविज्ञान र अन्य क्षेत्र

५१. भाषाविज्ञान र मनोविज्ञान
५२. भाषाविज्ञान र साहित्य
५३. शैलीविज्ञान
५४. भाषाविज्ञान र भाषाशिक्षण
५५. भाषाविज्ञान र अन्य प्रायोगिक विज्ञानहरू
५६. भाषाविज्ञान र सङ्गीत
५७. भाषाविज्ञान र नृत्यशास्त्र
५८. भाषाविज्ञान र समाजशास्त्र
५९. प्रायोगिक भाषाविज्ञान

खण्ड १० भाषा र देश

६०. राष्ट्रभाषा : राजभाषा
६१. भाषा : शिक्षाको माध्यम
६२. भाषा र साक्षरता
६३. राष्ट्रभाषा र अन्तर्राष्ट्रिय भाषा

सन्दर्भग्रन्थसूची

शब्दसूची

(ख) भाषाविज्ञान र नेपाली भाषाका सम्बन्धमा नेपाली तथा अङ्ग्रेजी भाषामा लेखिई प्रकाशित भएका तथा अप्रकाशित रहेका पुस्तक तथा केही व्याकरणहरूको सूची—

प्रकाशित

- आचार्य, शिवराज, नेपाली वणोंच्चारण शिक्षा, काठमाण्डू : साका प्रकाशन; २०३१
- जिम्दो नेपालि भासा, काठमाण्डू : स्वयम्; २०३०
- उपाध्याय, मङ्गलकृष्ण, सजिलो व्याकरण, वीरगन्ज : राष्ट्रिय प्रकाशन
- एटन् जे. ए., ए ग्रामर अब द नेपालीज ल्याङ्गिबज, कलकत्ता : फिलिप पेरोरा; १८२०
- काफ्ले, देवीप्रसाद, नेपाली व्याकरण कुसुम, विराटनगर : पुस्तकसंसार (आठौं सं.); २०२१
- क्लार्क, ग्रियर्सन, जि.ए., इण्ट्रोडक्शन टु नेपाली, लण्डन : लिङ्ग्विष्टिक् सर्भे अब इण्डिया, कलकत्ता : १८१६ Vol. ix Part. iv
- टर्नबुल, ए. द नेपाली ग्रामर एण्ड भोक्याबुलरी, कलकत्ता : व्याप्टिष्ट मिशन प्रेस; प्र.सं. १८८८, तृ.सं. १८२३
- टर्नर, सर आर.एल., ए कम्प्यारटिव् एण्ड एटिमॉलजिकल् डिक्शनरी अब् नेपाली ल्याङ्गिबज, लण्डन : १८३१ द्वि.सं. १८६५
- दुङ्गना, रामचन्द्र, संक्षिप्त नेपाली कोष, काठमाण्डू : २००७
- सरल नेपाली व्याकरण, काठमाण्डू : २०२८
- दुंग्याल, तुलसीप्रसाद, नेपाली रचना शिल्प, काठमाण्डू : ने.रा.प्र.प्र.; २०२५

- तिवारी, गोपालनिधि, नेपाली भाषाको बनोट, काठमाण्डू
: ने.रा.प्र.प्र.; २०३०
- देवकोटा, रत्नाकर, जुमलेली शब्द सङ्ग्रह, काठमाण्डू
: २०२७
- ने. भा. प्र. स. नेपाली कसरी शुद्ध लेख्ने ? काठमाण्डू
: प्र.सं. १९९६
- पन्त, रामराज, नेपाली भाषा विज्ञान, काठमाण्डू :
१९५९
- _____ नेपाली लिपिविज्ञान, इलाहवाद :
१९५९
- _____ भाषाविज्ञानको इतिहास, ललितपुर
: जगदम्बा; १९६२
- पराजुली, कृष्णप्रसाद, राम्रो रचना मीठो नेपाली, काठमाण्डू
: सहयोगी प्रकाशन; प्र.सं. २०२३
- नेपाली व्यावहारिक व्याकरण,
काठमाण्डू : २०२४
- पाण्डे, गोपाल, रचना केशर, काठमाण्डू : साखा
प्रकाशन; २०२७
- _____ नेपाली रचना दर्पण, १.२.३.काठमाण्डू
: ने.भा.प्र.स.
- पोखरेल, बालकृष्ण, राष्ट्रभाषा, काठमाण्डू : एजुकेशनल
इण्टरप्राइज, २०२२
- _____ नेपाली भाषा र साहित्य, रत्नपुस्तक
भण्डार, २०२१
- _____ नेपाली भाषाको कथा, ललितपुर :
जगदम्बा; २०१९

-
- पाँच सय वर्ष, ललितपुर : जगदम्बा
प्र., २०२०
- दाहाल, वल्लभमणि, ध्वनिप्रक्रिया र केही ध्वनिसिद्धान्त,
विराटनगर : पुस्तक संसार, २०२८
- प्रधान, पारसमणि, नेपाली भाषाको उत्पत्ति र विकास,
कालिम्पोङ : १९७२
-
- नेपाली हाम्रो मातृभाषा, दार्जीलिङ :
१९५३
-
- भाषा प्रवेश नेपाली व्याकरण,
कालिम्पोङ : भाग्यलक्ष्मी प्रकाशन;
२०२७
-
- सजिलो नेपाली व्याकरण, कलकत्ता
: म्याकमिलन १९६७
- प्रधान, हृदयचन्द्रसिंह, शब्दशुद्धिविज्ञान, काठमाण्डू :
रत्नपुस्तक भण्डार, २०२४
- बन्धु, चूडामणि, कर्णाली लोक संस्कृति खण्ड ४ :
भाषा, काठमाण्डू : राजकीय प्रज्ञा
प्रतिष्ठान; २०२८
-
- भाषाविज्ञान, काठमाण्डू : ने.रा.प्र.प्र. ;
२०३०
-
- नेपाली भाषाको उत्पत्ति, ललितपुर
: जगदम्बा, २०२५
- मोरल्याण्ड, ट्यू, ए ग्रामर अब द नेपालीज ल्याङ्ग्विज्,
लण्डन : लुजाक, १९४७
- राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान, बृहत् नेपाली व्याकरण, काठमाण्डू
: प्रज्ञामुद्रण, २०३४

राज, प्रकाश.ए.	नेपाली भाषा र चन्द्रिका व्याकरण, काठमाण्डू : २०२५
राणा, पुष्कर शंशेर,	नेपाली सजिलो व्याकरण, काठमाण्डू : ने.भा.प्र.स. २०१५
रिसाल, विष्णुगोपाल,	शिवगोपाल, नेपाली भाषा र व्याकरण, काठमाण्डू : साखा प्रकाशन; २०२७
शर्मा, बालचन्द्र,	नेपाली शब्दकोश, काठमाण्डू : ने.रा.प्र.प्र. २०१५
———— गोकुलप्रसाद,	नेपाली व्याकरण, वाराणसी : २०२३
———— वासुदेव,	नेपाली ट्रान्सफर्मेशनल सिण्ट्याक्स, काठमाण्डू : विश्वभाषा क्याम्पस, २०३२
———— सोमनाथ,	मध्यचन्द्रिका, काठमाण्डू : प्र.सं. १५७६
———— हर्षनाथ,	व्याकरणबोध, काठमाण्डू : नेपाली वृहत् शब्दकोश, काठमाण्डू, व्याकरणको दन्त्यकथा, काठमाण्डू, साखा :
श्रीवास्तव, दयानन्द,	नेपालीज ल्याङ्गिबज् : इट्स् हिष्ट्री एण्ड डिभेलपमेण्ट, कलकत्ता; १९६२
सापकोटा, महानन्द,	नेपाली भाषा, रत्नपुस्तक भण्डार, २०२१
————	चानचुन, विराटनगर : २०२२
————	खस र खसभाषा, काठमाण्डू : २०२०
————	ध्वनिको धन्दा, ललितपुर : जगदम्बा, २०२४

_____	जनजिब्रो भाषिकदर्शन, विराटनगर : २०२८
_____	नेपाली निर्वचनको रूपरेखा, विराटनगर : हिमाली प्रकाशन; २०२७
सिंह, जयपृथ्वीबहादुर,	प्राकृतव्याकरण, काठमाण्डू, १९६८ वि.सं.
हजसन, ब्राइन हुटन,	एस्सेज अन द ल्याङ्गिबज, लिटरेचर एन्ड रिलिजन अव नेपाल एन्ड तिबेट, १८७४
हेमराज गुरुज्यू,	गोरखाभाषा व्याकरण चन्द्रिका, काठमाण्डू, १९७५ वि.सं.
त्रि.वि.वि.ने.ए.अ.सं.	पेपर्स इन लिङ्ग्विष्टिक्स, काठमाण्डू, १९७४

अप्रकाशित-

अर्याल, वीरेन्द्र केसरी, नेपाली व्याकरण, (१९४५-१९६२ वि.सं. ?)"

यति लामो विवरण छापनाको कुनै औचित्य थियो कि थिएन मलाई थाहा छैन । तर मलाई के लाग्यो भने मदन पुरस्कार गुठीले आफ्नो कार्यहरू कसरी सम्पादन/सम्पन्न गर्थ्यो भनेर पछि कसैले खोज-अनुसन्धान गर्न खोज्यो भने एउटा सानो दिग्दर्शन यसले गर्न सक्ला कि ! अर्थात् मदन पुरस्कार गुठीको मुखपत्र भएकाले 'नेपाली'को कार्यक्षेत्रभित्रकै कुरो हो कि ? यत्ति ।

‘षरीदार हरीज्यूले लेषेको डायेरी’ : एक प्रसङ्ग

– चित्तरञ्जन नेपाली

[विद्वान् शोध-साधक चित्तरञ्जन नेपालीको यो लेख नेपाली पूर्णाङ्क १८५ ले तानेर ल्याएको हुँदा यसमा बढी टिप्पणी गर्नु आवश्यक भएन। तर यो लेख पनि चित्तरञ्जनजीका अरू लेख जस्तै मननीय र चिन्तनीय छ भन्नुपर्छ। – सम्पादक]

[१]

वि.सं. २०६४ को ‘जगदम्बा-श्री’ तथा ‘मदन पुरस्कार’ समर्पण गर्न वि.सं. २०६५ आश्विन १५ गते बुधवारको दिन ललितपुर जिल्लाको पाटनढोकास्थित ‘रातो बङ्गला’ स्कूलको भव्य भवनको विशाल थियेटर हलमा आयोजित समारोहमा उपस्थित भै तत्पश्चात् चियापान, भेटघाट आदि कार्यक्रमसमेत सकेर फर्कँदा सदाफैँ यो वर्ष पनि तीनओटा पुस्तकहरू एवं ‘नेपाली’ (त्रैमासिक) पत्रिकाको नयाँ अङ्क एक प्रतिसमेत प्राप्त गरी म पनि फर्केँ।

त्यस दिनको समारोहमा वितरण गरिएको ‘नेपाली’ (त्रैमासिक) पत्रिकाको पूर्णाङ्क १८५ मा अन्य कुराको अतिरिक्त संवत् २०६१ माघ, फागुन र चैतको अङ्क ५४ को त्रैमासिक साहित्यिक पत्रिका ‘उन्नयन’ मा प्रकाशित ‘अनुमान-प्रमाण (सन्दर्भवृहत् : जङ्गबहादुरको बेलाइत यात्राको अघोषित लेखक)’ शीर्षकको मेरो लेखलाई सम्पादकको लामो टिप्पणीसहित पुनः प्रकाशित गर्नुको साथै त्यस सम्बन्धमा मैले सम्पादकलाई लेखेको पत्रसमेत प्रकाशित गरी मेरो लेखको महत्त्व बढाइएकोमा म ‘नेपाली (त्रैमासिक)’ पत्रिकाका सम्पादक वरिष्ठ साहित्यकार एवं मेरा अग्रज मित्र आदरणीय कमल दीक्षितप्रति हार्दिक आभार प्रकट गर्दछु। साथै प्रस्तुत लेख पनि त्यसै विषयसित सम्बन्धित भएको कुरा उल्लेख गर्न चाहन्छु।

वि.सं. २०१४ मा मदन पुरस्कार पुस्तकालय, श्रीदरबार पुलचोकबाट पहिलोपटक कमल दीक्षितको सम्पादनमा ‘जङ्गबहादुरको बेलाइत यात्रा’ नामक पुस्तक प्रकाशित भएदेखि नै उनले (अर्थात् यसका सम्पादकले) उक्त यात्रावर्णनका लेखकले आफ्नो नाम उल्लेख

नगरी गोप्य राखेको हुनाले यस यात्रावर्णनका लेखक को थिए होलान् भनी पत्ता लगाउन अथक प्रयास गर्दै आएका थिए। उक्त पुस्तकको पहिलो संस्करणको भूमिकादेखि नै उनले यस सम्बन्धमा चर्चा चलाउनुको साथै यसका लेखक तत्कालीन प्राइममिनिस्टर जङ्गबहादुरसित बिलायत जाने व्यक्ति बाहेक अरू हुन सक्तैन भन्ने अभिमत व्यक्त गरी त्यसैको आधारमा उक्त 'बिलायत यात्रा' मा सम्मिलित व्यक्तिहरूमध्ये (एक) अङ्ग्रेजी पढेका लेफ्टिनेन्ट लालसिं खत्री वा (दुई) जङ्गबहादुरका विशेष विश्वासपात्र भएका सुब्बा सिद्धिमान सिं राजभण्डारी— यी दुई जनामध्ये एक जना यस यात्रावर्णनका लेखक हुनुपर्छ भनी अनुमान गरेका थिए। यसमा पनि यात्रावर्णनको भाषा एवं विषय-वस्तुको प्रस्तुतीकरणको सूक्ष्म अध्ययनको आधारमा कमल दीक्षितले यस यात्रावर्णनका लेखक सुब्बा सिद्धिमानसिं राजभण्डारी नै हुनुपर्छ भन्नेतर्फ आफ्नो धारणालाई ढल्काएका थिए। तर पनि उनले यी दुई जनामध्ये यस यात्रावर्णनका लेखक 'यिनै अमुक' व्यक्ति हुन् भनी निश्चित रूपमा ठहर भने नगरी त्यसै खुला छोडिदिएका थिए।

पछि मैले उक्त यात्रावर्णन पढ्दै जाँदा त्यसमा एक ठाउँमा अर्थात् यात्रादल बिलायतको समुद्री किनाराको घाटमा पुगेपछि जङ्गबहादुरले लन्डनमा आफूहरू बस्नको निमित्त बृटिस सरकारले घरको व्यवस्था गरेको छु छैन हेरी, गरेको भए सोही अनुसारको खबर ल्याउनु र सरकारको तर्फबाट व्यवस्था गरेको रहेनछ भने एउटा राम्रो घरको व्यवस्था गरी आउनु भनी यात्रादलका दुई जना व्यक्तिलाई खटाएको सम्बन्धमा यात्रावर्णनमा निम्नअनुसार उल्लेख भएको बेहोरामाथि मेरो आँखा पर्न गयो- "...श्री प्राइममीनीष्टर साहेबबाट मेगलोट भन्याका अंग्रेज जर्नेलका छोरा १ थिया लेफ्टेन लालसिं षट् अंग्रेजी पटनाका हुसीयार थिया ई २ जनालाई ताहाँ देशी लंडन सहर ४० कोस भोली हामी आउला तीमीहरू अैल्हे रेल गाडामा चढि जाउ वाह्रा (वाहाँर) सर्कारबाट डेरा षढायाको भया हेरि पवर ल्याउनु नषटायको भया यक् असल् घरको ठेकाना गरि आउनु भनि २ जनालाई पठाउनु भयो र गया। ४० कोसको बाटो रेल गाडामा सवारी भै जाँदा ५ घडीमा पुग्या छन्...।"^२ यात्रावर्णनमा उल्लिखित यो विवरण पढेपछि यो यात्रा वर्णनका

लेखक लेफटेन लालसिं खत्री कसरी हुन सकछ ? भन्ने मनमा लागी कमल दीक्षितको अनुमानअनुरूपका व्यक्ति सुब्बा सिद्धिमान राजभण्डारी नै यस यात्रावर्णनका लेखक हुनुपर्छ भनी मैले ठानेको थिएँ र दोस्रो संस्करणमा सम्पादकले यो कुरा खुलाउनेछन् होला भन्ने शोच पनि बनाएको थिएँ ।

तर मेरो सोचाइको विपरीत संवत् २०२१ सालमा 'जगदम्बा प्रकाशन'बाट उक्त यात्रावर्णनको दोस्रो संस्करण प्रकाशित हुनुभन्दा पहिले नै अर्थात् संवत् २०१७ फागुन १५ गतेको गोरखापत्रको स्वागताङ्कमा 'दुई यात्रा-बाट' शीर्षकको कमल दीक्षितकै लेखमा उक्त यात्राका लेखकको नामको पङ्क्तिबाट लेफटेन लालसिं खत्रीको नाम हटाउनुको सट्टा इतिहासशिरोमणि बाबुराम आचार्यको भनाइबमोजिम भनी अर्को एक जना व्यक्ति- सुब्बा शिवनरसिंको नाम पनि सम्भावित लेखकको रूपमा थपी उक्त 'यात्रावर्णन'का सम्भाव्य लेखकहरूको रूपमा तीन जना व्यक्तिहरूको नाम प्रस्तुत गरियो- लेफटेन लालसिं खत्री, सुब्बा सिद्धिमान र सुब्बा शिव नरसिं ।^३ त्यसपछि यो यात्रावर्णनको प्रकाशन संवत् २०३० मा 'साष्ठा प्रकाशन'बाट भै संवत् २०३८ मा यसको चौथो संस्करण (साष्ठा प्रकाशनबाट दोस्रोपटक) प्रकाशित हुन्जेलसम्म पनि यात्रावर्णनका सम्भाव्य लेखकहरू यथावत् उक्त तीन जना नै थिए ।

संवत् २०१७ को उक्त स्वागताङ्कमा प्रकाशित एवं उक्त यात्रावर्णनको चौथो संस्करणमा परिशिष्टको रूपमा समावेश गरिएको कमल दीक्षितको उक्त 'दुई यात्रा-बाट' लेखमा उक्त 'यात्रावर्णन' काठमाडौँ मञ्जेश्वरी टोल निवासी खरिदार बुद्धिमान सिले लेखको 'वंशावलीको अंश भएर यात्रा नं. २५३ (ख) मा सुरु भै पन्ना नं. २७५ (क) सम्ममा सकिएको छ' भनी उल्लेख भएको^४ देखेपछि सुब्बा सिद्धिमानसिं र खरिदार बुद्धिमान सिंबीचको आपसी सम्बन्ध पत्ता लगाउने प्रसङ्गमा मेरो उक्त लेख- 'अनुमानः प्रमाण'को निर्माण हुन गएको थियो । अनि मेरो त्यस लेखले उक्त 'यात्रावर्णन'का लेखक 'सुब्बा सिद्धिमानसिंह' हुनुपर्छ भन्ने कमल दीक्षितको पूर्व अनुमानलाई सहयोगसम्म पुऱ्याउन खोजेको थियो र प्रस्तुत लेख पनि त्यसै धारमा बगेको छ भनेमा अत्युक्ति हुनेछैन ।

तर मेरो उक्त लेखले पनि कमल दीक्षितलाई आफ्नो पूर्व अनुमानअनुसार यस यात्रावर्णनका लेखक सुब्बा सिद्धिमान सिंह राजभण्डारी हुन् भनी निर्णय गर्न पूर्ण रूपमा सहयोग गर्न सकेन। हुन त 'उन्नयन' पत्रिकामा प्रकाशित मेरो उक्त लेख पढेपछि उनी 'जङ्गलहादुरको बेलाइत यात्रा' का लेखक सुब्बा सिद्धिमान सिंह राजभण्डारीलाई नै ठहराउनुपर्ला भन्ने निधोमा पुगिसकेका रहेछन् र त्यसअनुसार गर्नतिर लागेका पनि रहेछन्।^४ तर त्यसैबेला 'बेलाइत यात्रा' भनेर शीर्षक दिएर लेखिएको पहिलो पृष्ठ र आखिरी पृष्ठ ३१ र ३२ तथा मुख पृष्ठसमेत चार पत्र उनको हातमा पर्न आएछ र त्यही मुख पृष्ठको लेखोटले उनी आफ्नो निर्णयप्रति धरमर हुन पुगेका रहेछन्। उक्त मुख पृष्ठमा लेखिएको रहेछ— "श्री ३ महाराज जङ्गलहादुर कुँवर राणाका बेलायत् साथ जाने षरीदार हरिज्युले लेखेको डायरी।"^५

हुन पनि स्पष्ट रूपमा 'लेखक' भनी नामसमेत उल्लेख गरिएको (ऐतिहासिक) पत्र देखादेख्तै केवल अनुमान प्रमाणको भरमा अर्कै व्यक्तिलाई 'लेखक' घोषित गर्ने कुरा मिल्ने देखिँदैन पनि। 'नेपली' (त्रैमासिक) पत्रिकाको पूर्णाङ्क १५८ मा पुनः प्रकाशित मेरो लेखसँगै प्रकाशित पत्रिकाका सम्पादक (एवं 'जङ्गलहादुरका बेलायत यात्रा'का पनि सम्पादक) कमल दीक्षितको टिप्पणी पढेपछि निम्न दुई कुराको कारण उनी इदमित्थ गरिसकेको निर्णय भत्काउन विवश भएका रहेछन् भन्ने स्पष्ट हुन्छ— (१) खरिदार हरिज्यूसम्बन्धी उक्त पत्रहरू एवं (२) सुब्बा शिवनरसिंहका पक्षमा केही तथ्य प्रमाण जुटाउँदै छन् उनका एक सन्तान्तिले भन्ने भनाइ (यद्यपि उक्त प्रमाण लिखत वा मुद्रणमा अझै आइनसकेको कुरा उनी स्वयं स्विकार्दछन्)।^७ यसर्थ उनले उक्त टिप्पणीमा यात्रावर्णनका लेखक को हुन् भनी पुनः खोज्नुपरेको छ भनी सम्भाव्य लेखकहरूको रूपमा यी तीनओटा नामहरू प्रस्तुत गरेका छन्— (१) सुब्बा सिद्धिमान सिंह राजभण्डारी (२) सुब्बा शिवनरसिंह र (३) खरिदार हरिज्यू।^५ यसपटक यात्रावर्णनका सम्भाव्य लेखकहरूका पङ्क्तिमा 'लेफिटेनेन्ट लाल सिं खत्री'को नाम भने समावेश गरेका छैनन्। लालसिं खत्रीको नाम हटाउने उनको यो निर्णय 'लण्डनमा डेराको व्यवस्था गरिएको छ छैन' भनी हेर्न

पठाएको सम्बन्धमा यात्रा वर्णनमा वर्णित उपर्युक्त प्रकरणको आधारमा सही छ भन्ने मलाई लागेको छ ।

जहाँसम्म सुब्बा शिवनरसिंहको प्रश्न छ, यस सम्बन्धमा कसले के लेख्छे छ वा खोज्दै छ भन्ने कुराको जानकारी मलाई नभएवाट यसमा मैले आफ्नो राय व्यक्त गर्नु उपयुक्त हुनेछैन । तर पनि उनको सम्बन्धमा यो एउटा संयोग भन्नू वा विधिको विडम्बना भन्नू माथि उल्लिखित मेरो लेखमा उनको नाम 'सुबा सिवनरसिंह' भनी 'जंगबहादुरको बेलाइत यात्रा'मा प्रस्ट रूपमा लेखिनुबाहेक विभिन्न अन्य इतिहासका पुस्तकहरूमध्ये अधिकांशमा उनको नामको हिज्जे फरक रूपमा उल्लेख गरिएको छ, भनी मैले जुन उल्लेख गरेको थिएँ,^८ त्यस सम्बन्धमा खरिदार हरिज्यूको नाममा प्रकाशित 'यात्रावर्णन' पनि अपवादको रूपमा प्रस्तुत हुन सकेन । यसो भन्नुको अर्थ हो— यसमा पनि यो नामको हिज्जे यसप्रकार प्रस्तुत गरिएको छ— 'सुभान सिव नारसि' ।^{१०} साथै यहाँ स्मरणीय कुरा के छ भने कुनै पनि इतिहासका पुस्तकहरूमा सुब्बा शिवनरसिंहको नाम प्रस्तुत गर्दा हिज्जेमा गडबडी भए तापनि 'थर' चाहिँ दिइएको छैन, तर पुरुपोत्तमशमशेरले आफ्नो पुस्तकमा उनको नाम प्रस्तुत गर्दा 'सुब्बा सामनरसिंह खत्री' भनी लेखी 'थर'समेत जनाएका छन् ।^{११}

अनि, 'नेपाली' (त्रैमासिक) पत्रिकाको पूर्णाङ्क १८५ मा प्रकाशित खरिदार हरिज्यूले लेखेको भनिएको जङ्गबहादुरको विलायत यात्रासम्बन्धी अधुरो डायरीको अध्ययनबाट स्पष्ट हुन्छ— यसको कारणले मात्र कमल दीक्षितले इदमित्थ गरिसकेको 'सुब्बा सिद्धिमानसम्बन्धी निर्णय'लाई बदल्नुपर्ने आवश्यक थियो जस्तो लाग्दैन । दीक्षितज्यूले यो निर्णयलाई बदल्ने बेलामा आफूले पहिले बनाएको अभिमतलाई बिसेँकेँ लाग्दछ । कमल दीक्षितले यसभन्दा अगाडि पनि आफूले सम्पादन गरी 'मदन पुरस्कार पुस्तकालय'बाट प्रकाशित गरेको 'जंगबहादुरको बेलाइत यात्रा' भन्दा भिन्दै किसिमको, तर त्यसै यात्रासम्बन्धी वर्णन पाइएपछि 'मूल ग्रन्थ खोई?' शीर्षकको आफ्नो लेखमा यससम्बन्धमा निकै चर्चा गरेका थिए । त्यसमा उनले प्रतीमन थापा नामका अल्प परिचित विद्वान्द्वारा लिखित 'श्री ३ महाराज सर जङ्गबहादुर रानाजीको जीवन चरित्र' नामको ग्रन्थमा समाविष्ट 'बेलाइत यात्रा र फरांस यात्रा' एवं

आफ्नो सम्पादनमा प्रकाशित 'बेलाइत यात्रा'लाई विभिन्न कोणबाट जाँचपडताल गरी ती दुई किसिमका यात्रा वर्णनहरूमा देखिएको प्रशस्त भिन्नताको आधारमा आफ्नो सम्पादनमा प्रकाशित 'यात्रावर्णन' र प्रतीमन थापाको पुस्तकमा समाविष्ट 'यात्रावर्णन' लाई 'एकनासेपनभित्रको विभिन्नता' भन्ने सङ्ज्ञा दिई ती दुवै उही नभएको अभिमत प्रस्तुत गरेका थिए। यस्तो अभिमत निकाल्नको निम्ति उनले यी दुई यात्रावर्णनहरूमा पाइएका थुप्रै भिन्नताको अतिरिक्त यात्रावर्णनहरूको प्रारम्भका निम्न दुई प्रकरणहरूमा स्पष्टतः देखिएको निम्न भिन्नतालाई आधार बनाएका थिएः— (१) कमल दीक्षितद्वारा सम्पादित भै प्रकाशित भएको बेलाइत यात्रामा जङ्गबहादुरले बिलायत भ्रमणमा जान चाहेको कारणको पृष्ठभूमि स्वरूप यस्तो लेखिएको छ— 'इन्का मुख जमान अकवारको बेहोरा सुन्दा सारा हिन्दुस्तानका राजा नवाव वादसाहको मुलुक लिंदा पनि अंग्रेजका अवस्थान अंग्रेज वादसाहका वल पराक्रम तहकीत गरी चिन्ह हिन्दुस्तान, मध्येस, पहाड, भोट, चीन कसैले सकेनन् इ.।' (२) त्यही कुरा प्रतीमन थापाको पुस्तकमा समाविष्ट यात्रावर्णनमा यस्तो लेखिएको छ— 'इनीका मुख जवान र अखवारमा लेखेको सुन्दा सारा हिन्दुस्तानका मानिस लन्डन बेलाइतको अधीन भै सक्यो तैपनि अंग्रेज वादसाहको वल प्राक्रम तहकिकात गर्न अरु हिन्दुस्तान मदेस भोट चीन कसैले साहास गरी अधी सरन सकेको छैन इ.।'^{१२} यही अभिमतको आधारमा उनले यस्तो निर्णय गरेका थिएः— 'यी सबै कुराको घोरिएर विचार गर्दा मदन पुरस्कार पुस्तकालयले भेट्टाएको 'जंगबहादुरको बेलाइत यात्रा'को पाण्डुलिपि प्रतीमन थापाको 'जङ्गबहादुरको जीवन चरित्र'बाट नकल सारिएको होकि भन्ने शङ्का फजुल ठहर्दछ।'^{१३}

यसरी नै अहिले पाइएको सबै 'नेपाली' (त्रैमासिक) पत्रिकाको अङ्क १८५ मा प्रकाशित भएको खरिदार हरिज्यूले लेखेको भनिएको 'यात्रावर्णन' का अपूर्ण तीन पत्रहरूमा मात्र पनि प्रस्तुत बेहोरा र कमल दीक्षितको सम्पादनमा प्रकाशित 'यात्रा वर्णन'को बेहोरामा निकै भिन्नता पाइएको छ। त्यसबाहेक माथि यात्राको कारणको पृष्ठभूमि भनी प्रस्तुत गरिएको विवरण संयोगवश हरिज्यूवाला 'यात्रा वर्णन'मा पनि पाइएको छ, जुन निम्नअनुसार प्रतीमन थापाको पुस्तकमा

समाविष्ट यात्रावर्णनमा उल्लिखित प्रकरणसित हुबहु मिल्दछः— 'इनीका मुख जवान र अपवारमा लेषेको सुन्दा सारा हीन्दुस्थानका मानीस लन्डन बेलायतको अधीन भैसक्यो तैपनी अङ्ग्रेज वादसाहको वल पराक्रम तहकिकात गर्न अरू (अछ ?) हीन्दुस्थान मधेस भोट चीन कसैले सहास गरी अघी सर्न सकेका छैनन् इ ।'^{१४}

यसप्रकार हरिज्यूवाला 'यात्रावर्णन'को उक्त प्रकरण प्रतीमन थापाको पुस्तकमा समाविष्ट 'यात्रावर्णन'को त्यही प्रकरणसित हुबहु मिल्न आएपछि यस्तै कुराको आधारमा कमल दीक्षितले माथि उल्लिखित 'मूल ग्रन्थ खोई ?' भन्ने लेखमा प्रतीमन थापाको पुस्तकमा समाविष्ट 'यात्रावर्णन' र आफूले सम्पादन गरेको 'यात्रावर्णन' उही होइन भनी आफैले व्यक्त गरेको अभिमत हरिज्यूवाला 'यात्रावर्णन'को सम्बन्धमा लागू हुन्छ कि हुँदैन ? यदि त्यो अभिमत यसमा पनि लागू हुन्छ भने हरिज्यूवाला यात्रावर्णनको चार पृष्ठ भेट्टाएकै भरमा आफूले सम्पादन गरेको (तर हरिज्यूवालाभन्दा भिन्नै) यात्रावर्णन लेखक 'सुब्बा सिद्धिमान सिंह राजभण्डारी हुन्' भनी आफूले इदमित्थ गरेको निर्णयलाई बदल्नु मिल्दो कुरा भयो त ? 'अल्ट्रा साउन्ड' जस्ता आधुनिक संयन्त्रको प्रचलन नभएको बेलामा कतिपय व्यक्तिले 'पेटको बच्चालाई छोरा नै हुनेछ' भनी पर्खेर बसेजस्तै गर्भाधान नै भयो भएन भनी थाहा नभएको लेखबाट 'सुब्बा शिवनरसिंह'सम्बन्धी कुनै कुरा निस्कहाल्छ कि भनी पर्खिएको भए त्यो बेग्लै कुरा हो ।

[२]

अब 'नेपाली (त्रैमासिक)' पत्रिकाको पूर्णाङ्क १९५ मा प्रकाशित 'श्री ३ महाराज.जङ्ग वाहादुर कुँवर राणाका बेलायत् साथ जाने परीदार हरीज्युले लेषेको डायेरी'मा देखिएको केही प्राविधिक एवं ऐतिहासिक गल्तीतर्फ सानो चर्चा गर्नु समीचीन हुने छ होला । संवत् २०१४ मा कमल दीक्षितको सम्पादनमा प्रकाशित 'जंगबहादुरको बेलाइत यात्रा (प.सं)' को प्रारम्भमा यात्रा दल संवत् १९०६ माघ मैन्याको तारिष ४ का दिन नेपाल काठमाडौँबाट प्रस्थान गरेको बेहोरा उल्लेख गरी यसको अन्तमा "...वनारस सहरमा कुटुक महाराजकी मैत्रा वीवाह गरि श्री प्राङ्गमीनीष्टर साहेवको सवारी नेपाल तर्फ भयो" भन्नेसम्म लेखी कुनै मितिको उल्लेख गरिएको

छैन । (यसरी नै यो यात्रावर्णनका पछिल्ला संस्करणहरूमा भाषाको शुद्धीकरणतर्फ केही परिमार्जन गरिनुबाहेक मूल विषयमा कुनै परिवर्तन गरिएको छैन) ।^{१५} अनि खरिदार हरिज्यूवाला यात्रावर्णन र उक्त (कमल दीक्षितवाला) यात्राविवरणमा केही भाषिक भिन्नता र कुनै विवरण तलमाथि पर्न गए पनि यात्रादल प्रस्थान गरेको मिति संवत् १९०६ माघ ४ गते नै उल्लेख गरिएको छ भने यात्रावर्णनको अन्तमा मितिसमेत खोली यस्तो उल्लेख गरिएको छ :- “...बनारसतर्फ सहरका कुटुक महारानी मैजा वीवाह गरी श्री प्राइम्मीनीष्टर साहेव नेपालतर्फ सवारी भयो नेपालमा सवारी भै अडा अदालतको थीति बन्दोवस्त र अँको तरजुमा थीति बन्दोवस्त गरी बक्सनेछौ सम्वत् १९०७ साल कार्तिक ३ शुभम् ।”^{१६} हरिज्यूवाला डायरीमा यसप्रकार मिति उल्लेख भएको देखेपछि यस सम्बन्धमा ‘जंगबहादुरका बेलाइत यात्रा’का सम्पादक कमल दीक्षितको यस्तो प्रतिक्रिया निस्कन पुग्यो:- “एलेसम्म मैले अन्दाजकै भरमा यो यात्रावर्णनको किताप १९१० सालतिर लेखिएको अनुमान गर्दै आएको थिएँ । अब त्यो अनुमान लगाउनै नपर्ने भएको छ । यहाँ स्पष्ट लेखिएको छ ‘संवत् १९०७ साल कार्तिक ३ शुभम् ।’^{१७} अब हरिज्यूवाला यो मिति ठीक छ कि बेठीक एकपटक विचार गरौँ ।

बेलायतभ्रमणको निम्ति जङ्गबहादुर राणा आफ्नो यात्रादलसहित सन् १८५० जनवरी १५ तारेखका दिन काठमाडौँबाट प्रस्थान गरी सन् १८५१ फरवरी छ तारेखका दिन काठमाडौँ फर्केको कुरा एच्.ए. ओल्डफिल्डले आफ्नो पुस्तकमा संक्षिप्त रूपमा मात्र प्रस्तुत गरे^{१८} तापनि पञ्जङ्ग राणाले भने उक्तबमोजिम जनवरी १५ का दिन काठमाडौँबाट प्रस्थान गरेको जङ्गबहादुर राणाको यात्रा दल सन् १८५० मे २५ तारेखका दिन बिलायतको समुद्री घाट साउथ हेम्पटन पुगेपछि करिब ३ महिना बिलायतको भ्रमणमा रही त्यहाँबाट अगस्टको चौथौ हप्तामा फ्रान्स पुगी, त्यहाँ एक महिना केही दिन विभिन्न स्थानको भ्रमणमा बिताई तत्पश्चात् बाटोमा पर्ने अन्य केही मुलुकहरू र धार्मिक स्थलको भ्रमण गरी सन् १८५१ को जनवरी ४ को दिन बनारस पुग्यो र बनारसबाट प्रस्थान गरेको केही दिनपछि सोही साल जनवरी २८ को दिन नेपालको सिमानाभिन्न प्रवेश गरेको

जङ्गबहादुर राणा केही दिन तराईको जङ्गलमा सिकारमा बिताई सन् १८५१ फेब्रुअरी ६ तारेखका दिन काठमाडौँ आइपुगे भनी लेखेका छन्।^{१८} यसरी नै जङ्गबहादुर राणाको यात्रा दल फर्कने प्रसङ्गमा सिलोनमा पुगेपछि जङ्गबहादुरको आमन्त्रणमा यात्रा दलसित सम्मिलित भै नेपाल आएका लरेन्स ओलिफापन्टले पनि आफ्नो भ्रमण वृत्तान्तमा यात्रा दल १८५१ को जनवरीको पहिलो सातातिर बनारस पुगेको सङ्केत गर्नुका साथै यात्रादलले काठमाडौँ पुग्नुअगाडि केही दिन तराईको जङ्गलमा सिकारमा बिताएको कुरा उल्लेख गरेका छन्।^{१९} यसरी नै थोर-बहुत थप-घटसहित यही वृत्तान्त पुरुषोत्तमशमशेरले पनि प्रस्तुत गरेका छन्।^{२०}

यसबाट स्पष्ट हुन्छ— कमल दीक्षितको सम्पादनमा प्रकाशित 'जंगबहादुरका बेलाइत यात्रा'का अधोषित लेखक एवं खरिदार हरिज्यू दुवैले बनारससम्मको मात्र यात्रा वर्णन गरी त्यसपछि छोडिदिएका रहेछन्। अनि यहाँ यो प्रश्न उठ्नु स्वाभाविक हो— उक्त खरिदार हरिज्यूवाला यात्रावर्णनमा उल्लेख भएको मिति 'संवत् १८०७ कार्तिक ३' यात्रादल कहाँ पुग्दाखेरिको मिति हो? इस्वी सन्का महिनाहरू र विक्रम संवत्का महिनाहरू आपसमा परिणत गर्नुपर्दा साधारणतः 'वैशाखमा अप्रैल-मे, कार्तिकमा अक्टोबर-नोभेम्बर, माघमा जनवरी-फरवरी' आदि पर्ने गर्दछन्।^{२१} यस हिसाबबाट जङ्गबहादुर राणाको यात्रा दल काठमाडौँबाट प्रस्थान गरेको मिति कमल दीक्षितवाला यात्रावर्णन एवं खरिदार हरिज्यूवाला यात्रावर्णनमा संवत् १८०६ माघ ४ भनी र अन्य पुस्तकहरूमा इस्वी सन् १८५० जनवरी १५ भनी जुन उल्लेख भएको छ त्यो सही देखिन्छ भने जङ्गबहादुर काठमाडौँ पुगेको मिति सन् १८५१ फरवरी छ भनी जुन लेखिन्छ, त्यसलाई विक्रम संवत्मा परिणत गर्दा संवत् १८०७ एवं महिना माघ नै पर्न आउँछ। अनि, यसै हिसाबबाट सबैजसो इतिहासकारहरू एवं समकालीन व्यक्ति लरेन्स ओलिफायन्टको भनाइअनुसार जङ्गबहादुरको यात्रादल जनवरीको पहिलो सातामा बनारस पुगेको भनी जुन उल्लेख भएको छ, त्यसलाई संवत्को महिनामा परिणत गर्दा पनि माघ (वा फागुन) पर्न आउँछ भने हरिज्यूले उल्लेख गरेको मिति (कार्तिक ३) यात्रादल न बनारस पुगेको मिति हो न त काठमाडौँ

पुगेको मिति । ‘कार्तिक’ महिनामा इस्वी सन्को ‘अक्टोबर वा नोभेम्बर’ महिना पर्न आउँछ र त्यसबखत यात्रादल फ्रान्समा रहेको देखिन्छ ।^{२३} अतः हरिज्यूले उल्लेख गरेको मिति प्राविधिक रूपले गलत देखिन आउँछ ।

अब खरिदार हरिजूवाला उपर्युक्त यात्रा विवरणमा उल्लिखित मितिको अतिरिक्त जङ्गबहादुरको प्रशस्तिसम्बन्धी ऐतिहासिक गल्तीतर्फ विचार गरौं । कमल दीक्षितद्वारा सम्पादित ‘जंगबहादुरको बेलाइत यात्रा’को प्रारम्भमा नै जङ्गबहादुर कुँवर राणाको प्रशस्ति यस प्रकार उल्लेख भएको छ— “स्वस्तिश्री मद्राजकुमार कुमारात्मज श्री प्राइममीनीष्टर याण्ड कम्पाण्डर इन्चीफ जनरल जंगबहादुर कुँवर राणा इ.”^{२४} किन्तु खरिदार हरिजूवाला यात्रावर्णनमा उनको प्रशस्ति यसप्रकार उल्लेख गरिएको छ— “श्री मद्रति प्रचण्ड भुजदण्डेत्यादि श्री ३ प्राइममीनीष्टर ऐण्ड कम्पाण्डर इन्चीफ जनरल जङ्गबहादुर राणा इ. ।”^{२५}

निःसन्देह माथि उल्लिखित दुवै किसिमका प्रशस्तिहरू अन्यत्र पनि जङ्गबहादुरको नामसित देखिएको हुनाले सामान्यतः यसलाई गल्ती भएको भनी भन्न मिल्ने देखिँदैन होला । तर पनि उनको नामसित कहिले, कुन बेला, के-कस्तो प्रशस्ति जोडिएको थियो भनी चर्चा गर्नु समीचीन हुने छ होला । बनारसबाट काठमाडौं फर्कने क्रममा सुगौली पुगेका तत्कालीन राजा श्री ५ राजेन्द्रविक्रम शाहले संवत् १९०४ मिति प्र.जे वादि... रोज...मा तत्कालीन प्राइम मिनिस्टर जङ्गबहादुरको नाममा पठाएको पत्रमा यस्तो सम्बोधन गरिएको थियोः— “स्वस्ति श्री सर्वोपमा जोग्य श्री प्राइम मिनिष्टर याण्ड कम्पाण्डर इनचीफ जनरल जंगबहादुर कुँवर के..।”^{२६} [स्मरणीय छ, संवत् १९०५ वैशाख सुदी १३ रोज २ का दिन तत्कालीन महाराजाधिराज श्री ५ सुरेन्द्रविक्रम शाहले जङ्गबहादुरको नाममा गरिदिएको लालमोहरमा ‘तिम्मा पुर्खाहरू पनि चित्तौरका कुँवर राणा रहेछन्’ भनी ‘राणा’ थर लेख्ने अधिकार दिएपछि मात्र जङ्गबहादुर एवं उनका परिवारका व्यक्तिहरूले राणा लेख्न थालेको हुँदा उक्त पत्रमा उनको थर लेख्दा ‘कुँवर’ मात्र लेखिएको छ ।^{२७} अनि ‘स्वस्तिश्री सर्वोपमा जोग्य’ भन्ने विरुदावली यसभन्दा अगाडि पनि प्रशासनको प्रमुखप्रमुख व्यक्तिहरूको

नाममा लेख्ने प्रचलन थियो र कसैकसैको मा यस्तो पनि लेखिन्थ्यो—
‘स्वस्तिश्री सर्वोपमा जोग्येत्यादी सकल गुण गरिष्ट राजभारोहदरण
समर्थ ।^{२५]}

त्यसपछि श्री ५ सुरेन्द्रविक्रम शाहले संवत् १८०५ जेष्ठ बदी
२ रोज ४ का दिन अर्को एउटा लालमोहर गरिदिई जङ्गबहादुर एवं
उनका परिवारलाई ‘श्री मद्राज कुमार कुमारात्मज’ भनी प्रशस्ति लेखन
पाउने अधिकार प्रदान गरे ।^{२६} तत्पश्चात् उनको प्रशस्ति यस्तो हुन
गयो— ‘स्वस्ति श्रीमत् राज (वा मद्राज) कुमार कुमारात्मज श्री प्राइम
मिनिष्टर याण्ड कम्पाण्डर इन्चीफ जनरल जङ्गबहादुर कुँवर
राणाजी ।’^{२७} उनको नामको अगाडि यो प्रशस्ति संवत् १८१२ सम्म
पनि रहेको पाइन्छ । त्यतिमात्र हैन, यो प्रशस्ति जङ्गबहादुरसमेत
उनका भाइछोराहरूको नाममा पनि रहेको थियो । संवत् १८११-
१२ मा भएको नेपाल-तिब्बत युद्ध समाप्त भै यी दुई देशको बीच
संवत् १८१२ चैत्र बदि १ रोज २ का दिन सन्धिपत्र सम्पन्न हुँदा
त्यसमा स्वयं प्राइममिनिस्टर जङ्गबहादुर राणासहित उनका अन्य सात
जना भाइहरू पनि सहभागी बनेका थिए । त्यसबखत भएको
सन्धिपत्रमा उनी तथा उनका भाइहरूको नाममा समेत यही ‘स्वस्तिश्री
मद्राजकुमार कुमारात्मज’ भन्ने प्रशस्ति रहेको थियो ।^{२८}

संवत् १८१३ श्रावण बदि ३० रोज ५ का दिन तत्कालीन
प्राइममिनिस्टर जङ्गबहादुरले राजीनामा गरेपछि तत्कालीन
महाराजाधिराज श्री ५ सुरेन्द्र विक्रम शाहले सो-प्राइममिनिस्टर
पद उनैका भाइ बमबहादुर कुँवर राणालाई प्रदान गर्दा पनि
बमबहादुरको प्रशस्ति ‘स्वस्तिश्री मद्राजकुमार कुमारात्मज’ भन्ने नै
रहेको थियो ।^{२९} त्यसको ६ दिनपछि श्री ५ सुरेन्द्रविक्रम शाहले
त्यसबखत हाक्रे अवस्थामा रहेका जङ्गबहादुरलाई ‘कास्की र लमजुङ’
राज्यका ‘महाराज’ पद प्रदान गरे । उनलाई यो ‘महाराज’ पद प्रदान
गर्दा गरिदिएको संवत् १८१३ मिति श्रावण सुदि ५ रोज ४ को
लालमोहरमा उनको नामको अगाडि यही ‘कुमार कुमारात्मज’ भन्ने
प्रशस्ति नै उल्लेख भएको देखिन्छ । [स्मरणीय छ यस लालमोहरमा
जङ्गबहादुरलाई कास्की र लमजुङको ‘महाराज’ पद प्रदान गरिएको
बेहोराको अतिरिक्त उक्त राज्यका ‘महाराज’ पद एवं नेपालको

प्राइममिनिस्टर पदको रोलको व्यवस्था गरिएको बेहोरा पनि उल्लेख भएको छ ।] ^{३३} यसप्रकार संवत् १९१३ मा कास्की र लमजुङको 'महाराज' पद पाउन्जेलसम्म पनि जङ्गबहादुरको प्रशस्ति 'कुमारात्मज' नै थियो तापनि त्यसको तत्काल पछि अर्थात् उनी 'कास्की र लमजुङ'को 'महाराज' मात्र हुँदाको अवस्थामा उनको प्रशस्ति कस्तो थियो भन्ने ज्ञात हुन सकेन । तर संवत् १९१४ मा बमबहादुरको मृत्यु भएपछि एक वर्षअगाडि संवत् १९१३ मा आफूलाई कास्की र लमजुङका 'महाराज' पद प्रदान गर्दाखेरिको लालमोहरमा व्यवस्था गरिएको रोलप्रथाअनुसार नेपालका प्राइममिनिस्टर पदका हकदार भाइ कृष्णबहादुर राणालाई नदिलाईकन सो प्राइममिनिस्टर पद संवत् १९१४ आषाढ सुदि ७ का दिन जङ्गबहादुर आफैले लिए । ^{३४} यसरी 'कास्की र लमजुङ'को महाराजको साथै नेपालको प्राइममिनिस्टर पनि जङ्गबहादुर राणा नै भएपछि उनको प्रशस्तिमा पनि परिवर्तन भै "स्वस्तिश्री मदाति प्रचण्ड भुजदण्डेत्यादि श्री श्री श्री महाराज जङ्गबहादुर राणा जी.सी.वी प्राइममिनिष्टर याण्ड कम्प्याण्डर इन्चीफ" भन्ने हुन गयो । ^{३५}

संवत् १९३३ मा जङ्गबहादुरको मृत्यु भएपछि फेरि एकपटक षड्यन्त्रपूर्ण ढङ्गमा माथि उल्लिखित संवत् १९१३ को लालमोहरअनुसार 'कास्की र लमजुङ'को महाराज पद त्यसका हकदार एवं जङ्गबहादुरका जेठा छोरा जनरल जगतजङ्गलाई नदिलाईकन नेपालको प्राइममिनिस्टर पद र 'कास्की र लमजुङको महाराज' पद दुवै रणोद्दीप सिंहले हत्याएपछि राणाशासन अवधिभर नै यी दुवै पदहरू एउटै व्यक्तिमा सीमित हुन गयो र सोहीअनुरूप अन्तिम राणा प्रधानमन्त्री श्री ३ महाराज मोहनशमशेरसम्म सबै राणा प्रधानमन्त्री श्री ३ महाराजको प्रशस्ति स्वस्ति श्री मदाति प्रचण्ड भुजदण्डेत्यादि श्री श्री श्री महाराज (.....) प्राइममिनिष्टर याण्ड सुप्रीम कम्प्याण्डर इन्चीफ' भन्ने रहन गयो । ^{३६} [स्मरणीय छ यिनीहरूको प्रशस्ति लेखिँदा विभूषण तथा अन्य मानार्थ उपाधिहरू जसले जे पाएका थिए, सोही उल्लेख गर्ने गरिन्थ्यो । अगाडि जङ्गबहादुर राणाको समयमा उल्लेख हुने गरेको 'कम्प्याण्डर इन्चीफ' पदमा श्री ३ महाराज चन्द्रशमशेरको समयदेखि 'सुप्रीम' शब्द पनि जोडिन थालियो । अरु त्यसबेला त मार्शल याण्ड सुप्रीम कम्प्याण्डर इन्चीफ पनि भन्ने गरिन्थ्यो ।] ^{३७}

यसप्रकार संवत् १८०३ मा पहिलो राणा प्रधानमन्त्री बनेका जङ्गबहादुरको नामको अगाडि प्रशस्तिको रूपमा 'स्वस्तिश्री सर्वोपमा जोग्य' मात्र लेखिएको देखियो भने संवत् १८०५ मा तत्कालीन महाराजाधिराज श्री ५ सुरेन्द्र विक्रम शाहबाट लालमोहर भै अधिकार प्राप्त गरेपछि उनी तथा उनका परिवारका सदस्यसमेतको नाममा 'स्वस्तिश्री मद्राजकुमार कुमारात्मज' भन्ने प्रशस्ति रहन गयो । अनि संवत् १८१४ मा 'कास्की र लमजुङ्का महाराज' एवं 'नेपाल अधिराज्यका प्राइम मिनिस्टर' पनि जङ्गबहादुर राणा आफै भएपछि उनको प्रशस्ति 'स्वस्तिश्री मदति प्रचण्ड भुज दण्डे त्यादि श्री श्री श्री महाराज' मा परिणत भै 'स्वस्तिश्री मद्राजकुमार कुमारात्मज' प्रशस्तिचाहिँ उनका भाइ भतिजाहरूमा मात्र सीमित हुन गयो । यो प्रचलन यसबेलादेखि अन्तिम राणा प्रधानमन्त्री श्री ३ महाराज मोहनशमशेरसम्म कायम रहेको कुरा माथि नै उल्लेख भैसकेको छ । अतः 'कास्की र लमजुङ्का महाराजसहित नेपालको प्राइममिनिस्टर' समेत हुनुभन्दा धेरै वर्षअगाडि अर्थात् संवत् १८०६ मा 'प्राइममिनिस्टर यान्ड कम्प्यान्डर इन्चीफ'को हैसियतमा बेलायत भ्रमणमा गएका जङ्गबहादुरको प्रशस्तिहरूमध्ये कमल दीक्षितको सम्पादनमा प्रकाशित 'जंगबहादुरको बेलाइत यात्रा'मा स्वस्तिश्री मद्राज कुमार कुमारात्मज' भनी जुन लेखिएको छ ऐतिहासिक दृष्टिकोणबाट त्यो सही देखिन्छ भने हरिज्यूवाला 'यात्रा वृत्तान्त'मा उल्लिखित 'स्वस्तिश्री मदति भुजदण्डेत्यादि श्री ३ प्राइममिनीष्टर' भन्ने प्रशस्ति त्यस समयको हिसाबबाट ऐतिहासिक गल्ती थियो भन्न सकिन्छ ।

यसलाई अर्को किसिमबाट विचार गर्दा यस्तो देखिन आउँछ— खरिदार हरिज्यूवाला भनिएको 'यात्रा वृत्तान्त' त्यसैको अन्तमा उल्लेख भएको मिति 'संवत् १८०७ कार्तिक' तिरको लेखोट हुन सक्दैन भन्ने कुरा त्यसै वृत्तान्तमा उल्लिखित निम्न दुइटा विवरणहरूबाट स्पष्ट हुन्छ— (१) बेलायत भ्रमणबाट फर्केपछि जङ्गबहादुरले संवत् १८१० सालमा 'मुलुकी ऐन'को निर्माण गराई एकीकृत ऐनको रूपमा अधिराज्यमा लागू गराएको कुरा सर्वविदित छ । यही कुराको उल्लेख हरिज्यूवाला उक्त वृत्तान्तमा "...नेपालमा सवारि भै अडा अदालतको थीति बन्दोवस्त र अैको तरजुमा थीति बन्दोवस्त गरिबक्सने छौँ

(छ)” भनी भएबाट यो लेखौट संवत् १९१० पछिको मात्र हुन सकिने कुराको सङ्केत हुन्छ भने (२) यस वृत्तान्तमा दिइएको ‘स्वस्तिश्री मदति प्रचण्ड भुजदण्डेत्यादि’ भन्ने जङ्गबहादुरको प्रशस्तिबाट त यो लेखौट अरु संवत् १९१४ भन्दा यताको हुन नसक्ने कुरा स्पष्ट हुन्छ ।

अतः यसबाट यो आशङ्का हुन जान्छ— ‘संवत् १९०७ तिर कुनै अर्कै व्यक्तिले लेखेको यात्रावृत्तान्तलाई कतै खरिदार हरिज्यूले संवत् १९१४ तिर सारेर त्यसमा संवत् १९१० मा लागू भएको ‘मुलुकी ऐन’ सम्बन्धी बेहोरा चलाखीपूर्ण ढङ्गबाट उल्लेख गर्नुको साथै त्यस बखतसम्ममा प्रचलनबाट हटिसकेको जङ्गबहादुरको प्रशस्तिलाई हटाएर नयाँ प्रचलन आएको प्रशस्तिलाई समावेश गरेका त हैनन् ? ‘संवत् १९०७ कार्तिक’मा लेखिएको भनी उल्लेख भएको हरिज्यूवाला ‘यात्रावर्णन’ मा सुरुमा जङ्गबहादुरको नयाँ प्रशस्तिको साथै अन्तमा मुलुकी ऐनको साङ्केतिक उल्लेख जुन गरिएका छन्, ती दुवै कुराहरू त्यसबखत अर्थात् संवत् १९०७ मा ज्ञात हुने कुरा त छोडौँ सम्भवतः अनुमानसम्म पनि गर्न नसकिने विषय हुनाले यस्तो आशङ्का गर्न विवश हुनुपरेको हो भन्न सकिन्छ। यो त संस्कृत नाटक ‘मृच्छकटिका’मा नाटककार शूद्रकले सूत्रधारको मुखबाट ‘आफू सय वर्ष तथा दस दिनको आयु पुगेपछि अग्निमा प्रविष्ट भए’^{३६} भनी भन्न लगाए जस्तो भएन र? स्मरणीय छ, यो कुरा संस्कृत साहित्यका विद्वान्हरूको बीच आजसम्म पनि विवादग्रस्त रूपमा रही आएको छ ।

जहाँसम्म ‘खरिदार हरिज्यू’ तत्कालीन प्राइममिनिस्टर जङ्गबहादुरको साथ बेलायत जाने भनी उल्लेख भएको छ, त्यस सम्बन्धमा यतिसम्म भन्न सकिन्छ होला— कमल दीक्षितको सम्पादनमा प्रकाशित भएको सहित अन्य विभिन्न प्रकाशित पुस्तकहरूमा यात्रादलमा सम्मिलित खरिदार दर्जाका व्यक्तिमा पृथ्वीधर पाठ्याको मात्र नाम उल्लेख भएको र स्वयं हरिज्यूवाला भनी प्रकाशित वृत्तान्तमा पनि त्यही नामसम्म उल्लेख भै उनको आफ्नै नाम पनि उल्लेख भएको नदेखिएबाट सायद उनी त्यसबखत ‘खरिदार’ भैसकेका थिएनन् र बेलायत गएकै भए पनि यात्रावर्णनमा नाम उल्लेख नभएका अन्य दर्जाका व्यक्तिहरूमध्येका भै गएका हुन सक्छन् । यो पनि अन्वेषणकै विषय हो । तर जे होस्

माथि विभिन्न प्रकरणमा उल्लिखित विवरणअनुसार कमल दीक्षितको सम्पादनमा प्रकाशित 'बेलायत यात्रा' र खरिदार हरिज्यूको भनिएको डायेरीमा उल्लिखित 'यात्रावर्णन' एउटै होइन भन्ने देखिन आएकोले यो 'डायेरी' प्राप्त भएको कारणबाट मात्र 'जंगबहादुरको बेलाइत यात्रा' का लेखक सम्बन्धमा कमल दीक्षितले आफूले इदमित्थ गरिसकेको निर्णय बदल्नु आवश्यक थिएन भन्ने आफ्नो अभिमत पुनः एकपटक व्यक्त गर्न चाहन्छु, अस्तु ।

टिप्पणीहरू

१. 'नेपाली' (त्रैमासिक) पत्रिका- पूर्णाङ्क १८५- पृष्ठ- ३-१६
२. कमल दीक्षित- जंगबहादुरको बेलाइत यात्रा (प.सं.)- पृष्ठ १४
३. उनको यो लेख 'जङ्गबहादुरको बेलायत यात्रा' (चौ.सं.)मा परिशिष्टको रूपमा पुनर्मुद्रित भएको छ । हेर्नु- ऐ.- पृष्ठ ११५-११७)
४. कमल दीक्षित- जङ्गबहादुरको बेलायत यात्रा (चौ.सं.) पृष्ठ- ११६
५. 'नेपाली' (त्रैमासिक) पत्रिका- पूर्णाङ्क १८५- पृष्ठ ३
६. ऐ. ऐ. ऐ.
७. ऐ. ऐ. पृष्ठ ४
८. ऐ. ऐ. ऐ.
९. ऐ. ऐ. पृष्ठ ८
१०. ऐ. ऐ. पृष्ठ १८
११. पुरुषोत्तमशमशेर- श्री ३ हरूको तथ्यवृत्तान्त भाग १ (दो.सं.) पृष्ठ ५८
१२. कमल दीक्षित- कालो अक्षर- पृष्ठ ५६
१३. ऐ. ऐ. पृष्ठ ५९-६०
१४. 'नेपाली' (त्रैमासिक) पत्रिका पूर्णाङ्क १८५- पृष्ठ १८
१५. कमल दीक्षित- जंगबहादुरको बेलाइत यात्रा (प.सं.) पृष्ठ २ एवं ५७
१६. नेपाली (त्रैमासिक) पत्रिका- पूर्णाङ्क १८५- पृष्ठ १८ एवं २०
१७. ऐ. ऐ. पृष्ठ ४
१८. एच.ए. ओल्डफिल्ड- स्केचस फ्रम नेपाल (भाग १) पृष्ठ ३८६-३८८

१८. पद्मजङ्गबहादुर राणा- लाइफ अफ सर जङ्गबहादुर (प.सं.)
पृष्ठ ११६-१५२
२०. लरेन्स ओलिफायन्ट- जर्नी टु काठमाडौं- पृष्ठ २१ एवं
पृष्ठ ६६-७५
२१. पुरुषोत्तमशमशेर- श्री ३ हरूको तथ्य वृत्तान्त भाग १ (दो.सं.)
पृष्ठ ५८-८३
२२. हेर्नोस्- सुनील सिटौलाको सयवर्षे पात्रो (वि.सं. २००१-२१००)
२३. हेर्नोस्- जङ्गबहादुरको बेलायत यात्रा (चौ.सं.) को परिशिष्टमा
प्रस्तुत फ्रेन्च अखबार 'लाप्रेस' बाट उद्धृत समाचार अंश
(पृष्ठ ७५)
२४. कमल दीक्षित- जङ्गबहादुरको बेलाइत यात्रा (प.सं.) पृष्ठ १
२५. 'नेपाली' (त्रैमासिक) पत्रिका- पूर्णाङ्क १८५ पृष्ठ १८
२६. मसित भएको एउटा पत्रबाट (अप्रकाशित)
२७. चित्तरञ्जन नेपाली- पारिवारिक षड्यन्त्रका कथाहरू-
पृष्ठ ६८-७०
२८. चित्तरञ्जन नेपाली- जनरल भीमसेन थापा (पाँ.सं.) पृष्ठ २१८
२९. चित्तरञ्जन नेपाली- पारिवारिक षड्यन्त्रका कथाहरू- पृष्ठ ७१
३०. दिनेशराज पन्त- गोरखाको इतिहास तेस्रो भाग- पृष्ठ ८०३
३१. योगी नरहरिनाथ- इतिहास प्रकाशमा सन्धिपत्र सङ्ग्रह- भाग
१- पृष्ठ ११८
३२. नयराज पन्त- प्र.मं. बमबहादुर- 'नेपाली' (त्रैमासिक) पत्रिका
पूर्णाङ्क ५८ पृष्ठ २०
३३. चित्तरञ्जन नेपाली- पारिवारिक षड्यन्त्रका कथाहरू- पृष्ठ १८
३४. ऐ. ऐ. पृष्ठ ८
३५. मसित रहेको संवत् १९१७ साल मिति दुतीय आश्विन वदि ३०
रोज १ को पत्रबाट (अप्रकाशित)
३६. मोहनप्रसाद खनाल- सैनिक द्रव्यकोष- पृष्ठ ५७७
३७. चित्तरञ्जन नेपाली- पारिवारिक षड्यन्त्रका कथाहरू- पृष्ठ ३०
३८. शूद्रक- मृच्छकटिकम- (श्री कृष्णकान्त 'शुक्ल'को टीकावाला)
पृष्ठ ८

सन्दर्भ सामग्रीहरू

१. कमल दीक्षित— जंगबहादुरको बेलाइत यात्रा (प.सं.)
२. कमल दीक्षित— जंगबहादुरको बेलायत यात्रा (चौ.सं.)
३. पुरुषोत्तमशमशेर— श्री ३ हरूको तथ्य वृत्तान्त-भाग १ (दो.सं.)
४. कमल दीक्षित— कालो अक्षर
५. एच्.ए.ओल्ड फिल्ड— स्केचस फ्रम नेपाल- भाग १
६. पद्मजङ्गबहादुर राणा- लाइफ अफ सर जङ्गबहादुर (प.सं.)
७. लरेन्स ओलिफायन्ट— जर्नी टु काठमाडौं
८. सुनील सिटौला— सय वर्षे पात्रो (वि.सं. २००१-२१००)
९. दिनेशराज पन्त— गोरखाको इतिहास (भाग ३)
१०. योगी नरहरिनाथ— इतिहास प्रकाशमा सन्धिपत्र सङ्ग्रह भाग १
११. मोहनप्रसाद खनाल— सैनिक द्रव्य कोष
१२. 'नेपाली' (त्रैमासिक) पत्रिका पूर्णाङ्क ५८
१३. 'नेपाली' (त्रैमासिक) पत्रिका पूर्णाङ्क १८५
१४. चित्तरञ्जन नेपाली— जनरल भीमसेन थापा र तत्कालीन नेपाल (पाँ.सं.)
१५. चित्तरञ्जन नेपाली— पारिवारिक पड्यन्त्रका कथाहरू
१६. मसँग भएका (अप्रकाशित) कागतपत्र थान २
१७. शूद्रक— मृच्छकटिकम्- (मास्टर खेलाडी लाल एन्ड सन्स) बनारस

मनीश गृह
कपनमार्ग (जयपुरीमार्ग)
बाँसवारी, काठमाडौं
संवत् २०६५ कात्तिक ५

देवकोटाका अप्रकाशित कृतिका सन्दर्भमा

– डा. खेमनाथ कोइराला

[श्री खेम कोइरालाले उठाएको प्रसङ्ग महत्त्वपूर्ण छ भन्ने हामीलाई लाग्यो र महाकविको जन्मशताब्दी वर्षका उपलक्ष्यमा एउटा सानो पुष्प चढाएँ यस लेखलाई हामीले 'नेपाली'मा जडेका हौं । नभन्दै महाकविका धेरै कृति अझै अदृश्य छन्, तिनको अवस्थिति अज्ञात छ । त्यसैले हामी डा. कोइरालासँग लोली मिलाएर भन्छौं— “जोजोसँग छन्, ती अमूल्य वस्तु सार्वजनिक गरियून् !”— सम्पादक]

लक्ष्मीप्रसाद देवकोटा (१९६६-२०१०) नेपाली साहित्य जगत्मा एक विशिष्ट स्थान ओगटेका राष्ट्रिय प्रतिभाका रूपमा परिचित छन् । उनी जन्मेको १०० वर्ष भैसकेको सन्दर्भ र उनको स्वर्गारोहणको ५० वर्ष पुगिसक्दा पनि देवकोटासम्बन्धी गुणग्राही कार्य हामीले गर्न सकेका छैनौं । नेपाली समाज कतिसम्म अगुणाग्राही छ भन्ने कुरा अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिभाका रूपमा परिचित देवकोटाका अप्रकाशित कृतिहरू अझै प्रकाशन नभएको सन्दर्भ त छँदै छ, त्यस्ता कृति कोसँग कहाँ छन्, भन्ने कुरासमेत आजको सभ्य गुणी भनाउने हामीमध्ये धेरैलाई लाज हुनुपर्ने अवस्था छ ।

देवकोटाका अप्रकाशित कृतिहरूलाई प्रकाशन गर्नुपर्ने दायित्व कसको हो ? यो प्रश्नको उत्तर त्यति सजिलो छैन । प्रज्ञा-प्रतिष्ठान, नेपाली भाषानुवाद परिषद्को उत्तराधिकारी साक्षात् प्रकाशन, सरकार, विश्वविद्यालयको स्थापनामा देवकोटा संलग्न भए, तिनको कर्तव्य हो कि होइन भन्ने प्रश्न उठेको छ ।

देवकोटासँगै हुर्केका/पढेका/कहाँ अझै धेरै सामग्री पाइनु सक्छन् । त्यसका लागि इमानदारीपूर्वक खोज्नुपर्ने आवश्यकता छ ।

देवकोटा बहुभाषा-विज्ञ थिए । उनको यो विज्ञता केवल बोलीचालीमा सीमित थिएन, कतिपय भाषामा त धाराप्रवाह लेख्न सक्ने क्षमता उनमा थियो । देवकोटा नेपाली, अङ्ग्रेजी त धाराप्रवाह लेख्थे नै, उनी संस्कृतमा पनि लेख्थे । आजसम्म जानकारी भएअनुसार देवकोटाले अन्य विभिन्न भाषा जस्तै संस्कृतमा 'सुन्दरी जल' काव्य लेखेका थिए । जुन सन्दर्भमा ८०० श्लोकको

थियो । यो एकातिर संस्कृतमा र अर्कोतर्फ नेपालीमा लेखिएको थियो । एक अर्थमा भन्दा यो नेपालीमा लेखेर संस्कृतमा अनूदित थियो ।

योगी नरहरिनाथअनुसार (२०५६) उनले यस कृतिको संस्कृत लेखन कार्यमा देवकोटालाई सुझाव दिएका थिए, जुन सुझाव परिष्कारका अर्थमा भएको थियो । देवकोटाको छन्दोबद्ध यो काव्य देवकोटाका भिनाजु अनङ्गनाथ पौडेललाई हस्तान्तरण भएको बुझिन्छ । (भारद्वज १/१) त्यसपछिको यसको अवस्था स्पष्ट छैन ।

यो काव्यको अवस्थाबारे विद्वान् टीकाराम पन्थीचाहिँ बहुभाषा लेखनको दृष्टिले देवकोटाको साहित्यसाधनामा कोसे ढुङ्गा मान्न पुग्छन् । यस पङ्क्तिकारको विचारमा देवकोटाको यो लेखन नेपाली लेखन र त्यसको अनुवाद भएकाले अनुवादकार्य दृष्टिले पनि महत्त्वपूर्ण मान्नुपर्ने हुन्छ ।

देवकोटाका यो र यस्तै कैयौँ कृति कहाँ छन्, ती खोजीकै विषय छन् । अन्तर्राष्ट्रिय व्यक्तित्व भएका देवकोटाका नेपाली/अङ्ग्रेजी फुटकर रचनाहरूको खोजी त्यत्तिकै अपरिहार्य बनेको छँदै छ । भएका सामग्री सङ्कलन— सम्पादन— प्रकाशन गर्नुपर्ने थप दायित्व छ । देवकोटाका बृहत् आकारका कृति खास गरेर साना रचनाहरू सङ्कलन गरेर 'देवकोटा समग्र' प्रकाशन गर्नुपर्ने टड्कारो आवश्यकता छ ।

देवकोटाबाट लिखित तर आजसम्म प्रकाशित नभएका कृतिहरूको प्रकाशनको सन्दर्भमा अप्रकाशित भनिएको यो कविता देवकोटाको साहित्यमा एक अंश थप्ने भएकाले आज भन्दा श्यामदास वैष्णवको पोका- प्राप्त यो कविता प्रस्तुत छ :

चरी

हरियो चरी ! इन्द्रेणी चरी ! बारमा खडावरी !
मोहनी तेरो आँखामा भरी !
सोद्धछु आज ए नौली चरी !
कहाँ छ तेरो देश ?

के तेरो नाम ? के तेरो काम ? के तेरो सन्देश ?
 ए नौली चरी ! ए राम्नी चरी ! को दिन्छ तलाई वेश
 को दिन्छ तलाई वेश
 मेरो छ घर पहाड पर अविदित वनमा
 विदित भन्दा विशाल रूपको अन्नत धनमा
 इच्छाको मेरो साँगिलो प्वाँख इन्द्रेणीसाँगको
 विश्वको ध्वनि सुरिलो स्वर मायाको अङ्गको
 उडान मेरो रसिलो लीला, लयको मेरो काम
 एक छिन आएँ नर्कटे बारमा सत्यको फल्काउँ
 उडेर जान्छु एक छिनमा फेरि सुन्दरको फिल्काउँ
 सुन न सुन मानिसका मन अर्थमा सीमा छ
 ईश्वरको भाखा आँखामा हुन्छ मुखमा धीमा छ
 चिन्ह हो विज्ञान नचिन्ह ज्ञान हो म सानो ईश्वर हुँ
 विश्वको सब देख्दछु रन
 सुन्नेले देख्छ महिमा सब
 ध्वनिमा अमर, शरीरको मात्रै दृष्टिलाई नश्वर हुँ
 ए चरी चरी ! ए राम्नी चरी ! ध्वनिकी परी !
 मलाई लैजाऊ न
 देखनाले थाके सुन्नाले पाके
 संसारले खालि हृदय ठोक
 अविदित घरमा शीतल तिम्रो
 मलाई बोलाऊ न !
 संसारले भाखा खोल्दै न आँखा
 सुकेर गयो जीवनको शाखा
 माकुरे इच्छा मार्दछ माखा
 पङ्खलाई बाँदछन् महका चाका
 मलाई तिम्रो टाढाको घरमा लगेर फरलाऊ न !
 ए पन्छी ! ए पन्छी ! म आउँछु विन्ती !
 छोडेर नजाऊ न !
 तिम्रीलाई खालि टाढाको होस, किनरी इसारा,

छिनको फुल्को छिनको फिल्लको दिलको पुकार
 अविदित देशमा मनुष्य आत्मा होसले आउदैन !
 इच्छाको पङ्ख नटाँसिराखे
 संसारको माटो फुलेको मह पक्कडन पाउदैन
 पहाडपारि इच्छाको हुन्छ निद्राको पलङ्ग
 हृदयलाई व्यूँकाउन आएँ जाँदैन मसँग
 म थिएँ भन्ने सम्झेर राखे पछिलाई सावलकैँ
 परको देश, धाउनेछौ वेश
 सबैको इच्छा मैसँग उड्छ
 सबैले खोज्छन् त्यो देशमा जान
 अनौठा पागलकैँ !

प्रस्तुत कविता देवकोटाको स्वच्छन्दतावादी काव्ययात्राको क्रममा
 सिर्जित कविताको रूपमा लिन सकिन्छ । प्रस्तुत पङ्क्तिकारसँग
 उपलब्ध अन्य कविताहरू पछि प्रकाशित गरिनेछ ।

एउटा चिठी

– रविलाल अधिकारी

[अलिमियाँसम्बन्धी एउटा लेखमा क.दी.ले लेखेका एकदुई कुरा अलि सच्याउनुपर्‍यो भनी पोखरा-निवासी रविलाल अधिकारीले लेखकलाई लेखेको चिठी अरूलाई चासोपर्‍दो देखेकाले अलि लामै भए पनि 'नेपाली'को चिठीपत्र स्तम्भमा हाल्नु उचित लाग्यो र यहाँ दिइएको हो।- सम्पादक]

आदरणीय कमल दीक्षितज्यू,

नेपाली भाषा र साहित्यमा लागिपरेर जीवन समर्पण गरेका र विद्यार्थीकालमा केही कविता लेखे पनि गद्यमै कलम चलाएर खोज, अनुसन्धान र निबन्धको भण्डार भर्न प्रयास गरेका यहाँका गद्यकारिताको कदर गर्दै नेपाल गद्य लेखक परिषद्ले यहाँका ऐतिहासिक निबन्ध र यात्रापरक निबन्धको अध्ययन गरी केही निबन्धहरू छाँटेर ऐतिहासिक निबन्धको एउटा र नियात्रात्मक निबन्धको एउटा गरी दुईओटा निबन्ध सँगालाको सम्पादन र प्रकाशन गर्ने भन्ने निर्णय गरेको छ। यससन्दर्भमा परिषद्ले ऐतिहासिक निबन्धको अध्ययन गरी उपयुक्त निबन्धहरू छाँट्ने र सम्पादन गर्ने जिम्मा चूडामणि खनालजीलाई र नियात्रात्मक निबन्धको त्यसै गरी सम्पादन गर्ने जिम्मा मलाई दिएको छ। यस क्रममा यात्रापरक निबन्ध नभए पनि यहाँका आत्मकथात्मक निबन्धहरू भएको 'बिर्सेको सम्झेको' नामक निबन्ध सङ्ग्रह र नियात्रात्मक निबन्धहरू पनि भएका- (१) 'उखान मिलेन' (२०३७), (२) 'हृदय हुन्' (२०४३), (३) 'भवदीय फलानो' (२०५२), (४) 'महाचीन' (२०५५), (५) 'सँगालो' (२०५७) र (६) 'मुड्खुले बाहुन' (२०६१) नामका निबन्ध सँगालाहरू पढिसकेँ र अन्य सँगालाहरू पढ्दै छु। नियात्रात्मक निबन्ध भएका अन्य सँगालाहरू पढ्ने क्रममा 'गुरुदक्षिणा' नामक निबन्धसँगालो पढ्दा सँगालाको दसौँ निबन्ध 'प्रभावित छु' पढेपछि म यो लेख लेख्न बाध्य भएको छु।

'प्रभावित छु' नामक निबन्धमा यहाँले लोककवि अलिमियाँ (१९७५-२०६३) र उहाँका कृतिहरूका बारेमा जानकारी गराउनुभएको रहेछ। यो प्रशंसाको विषय हो भन्ने लाग्छ। लोककविका विषयमा यसरी परिचय गराउने कार्य मात्र नगरी २०६० सालको जगदम्बा-श्री

पुरस्कारसमेत प्रदान गरेर यहाँलगायतका मदनपुरस्कार गुठीका महानुभावहरूले लोककविको सम्मान गरेको कुरो अफ प्रशंसाको विषय हो। नेपाली भाषा र साहित्यका विषयमा विशेष किसिमको गहिरो अध्ययन गरी देशभित्र र देशबाहिरका विभिन्न ठाउँमा रहेका भाषा र साहित्यका सेवकहरूको चिनारी गराउने, उहाँहरूलाई प्रेरणा दिने, पुरस्कार प्रदान गर्ने जस्ता कार्यमा यहाँको विद्वत्ताले ठूलो भूमिका खेलेको छ भन्ने मलाई लाग्छ। यहाँ जस्तो भाषासाहित्यप्रेमी र सक्षम व्यक्तिका खटनपटनमा जगदम्बा महारानी चलने सौभाग्य प्राप्त भएकाले नै मदन पुरस्कार, जगदम्बा-श्री पुरस्कार जस्ता पुरस्कारहरू स्थापित हुन सकेका हुन्; अन्यथा मदनशमशेरका सम्पत्तिले नेपाली भाषा र साहित्यको विकासमा प्रेरणा र सम्मानको भूमिका निर्वाह गर्ने सामर्थ्य सायदै प्राप्त गर्न सक्थ्यो भन्ने पनि मलाई लाग्छ। सबै राणाहरूको सम्पत्ति सामाजिक सदुपयोगमा आउन नसके जस्तै मदनशमशेरको सम्पत्ति पनि नआउन सक्थ्यो; तर यहाँका भाषा साहित्यका प्रेमले गर्दा भाषासाहित्यसेवीहरूलाई प्रेरणा र सम्मान प्रदान गर्ने भएर त्यस सम्पत्तिको केही भाग सदुपयोगमा आएको छ। यसका निमित्त हामी भाषासाहित्यका सेवकहरूले यहाँको अक्कलको सराहना गर्नुपर्छ र म पनि गर्छु।

दीक्षितज्यू, म यहाँसँग लोककवि अलिमियाँ र उहाँका कृतिहरूबारे केही कुरो भन्न खोज्दै थिएँ; तर कुरो यहाँको अक्कल र मदनशमशेरका सम्पत्तितिर पुगेछ। यहाँका अक्कलमा मदनशमशेरका सम्पत्तिले अलिमियाँ पनि पुरस्कृत भएका परिवेशमा अलिमियाँसँग यहाँको अक्कल र मदनशमशेरका सम्पत्तिको चर्चा आउनु असान्दर्भिक कुरो भने होइन। तत्कालीन नेपाल राजकीय पञ्जा-प्रतिष्ठानले प्रदान गरेको इन्द्रराज्यलक्ष्मी पञ्जा-पुरस्कार (२०४७) र यहाँहरूले प्रदान गरेको जगदम्बा-श्री पुरस्कार (२०६०)ले लोककवि अलिमियाँको साहित्यसाधनालाई गहन साबित गराइदिएको कुरो जगजाहेर छ। यद्यपि वस्तुगत आधारमा हेर्दा राम्रा पुरस्कार पाउने व्यक्तिका रचना राम्रा हुने र राम्रा पुरस्कार नपाउने व्यक्तिका रचना राम्रा नहुने कुरो यथार्थ र साँचो होइन; तर आजका मान्छेलाई राम्रो गुणस्तर ठम्याउन रचना हेर्ने र रचनाको मूल्याङ्कन गर्ने क्षमताले पत्याएको छैन र पुरस्कारहरू

र होहल्लालाई पत्याएर उनीहरू कसैलाई वा कसैका रचनालाई राम्रो भनेर त्यतै दगुर्छन् । यो सत्यता लोककवि अलिमियाँका विषयमा पनि लागू भएन भन्न सकिँदैन । यी पुरस्कारहरूले नडाम्दासम्म अलिमियाँलाई ज्याउरे कवि भनेर सामान्य रूपमा हेर्नेहरू यी पुरस्कारहरूले डामेपछि उहाँलाई लोककवि भनेर प्रशंसा गर्न जुटेको म आफैले जानेको विषय हो । लोककविका कृतित्वमा पुरस्कार पाएपछि कुनै विशेषता थपिएको छैन । उनै पुराना गीतहरूमा अदलीबदली र सामान्य कुराहरूको थपथाप भएर पछिका पुस्तकहरू प्रकाशित छन् र उहाँको विशेषता पछिल्ला कृतिहरूमा देखिँदैन; तर पनि मानिसहरू ती पुरस्कार पाएपछि उहाँका कृतिमा विशिष्टता पाएर धमाधम प्रशंसा गर्न प्रोत्साहित बन्दै छन् । यो एउटा कटु यथार्थ हो । वास्तविक रूपमा लोककविका पहिलेका कृतिहरू नै विशेष सन्दर्भमा लेखिएका छन् तर विशेष महत्त्वका छन् भन्ने कुराको चासो आज कसैले राख्दैन ।

पुरस्कार र सम्मानले व्यक्तित्वलाई विशेष बनाउँछन् र रचनालाई गुणस्तरीय बनाउँछन् भन्ने कुरो आजका संसारमा देखिने कटुसत्य हो । अलिमियाँलाई पनि विशेष बनाउन यी पुरस्कारहरूले भूमिका खेलेका छन् । पोखराका लोककवि अलिमियाँलाई जगदम्बा-श्री पुरस्कारद्वारा सम्मान गरेकामा पोखराबासीका हैसियतले म यहाँहरूप्रति आभार व्यक्त गर्छु । यहाँले लोककविप्रति प्रभावित भएर 'प्रभावित छु' शीर्षकमा लोककविको र उहाँका कृतित्वको चिनारी गराएका सन्दर्भमा पनि आभारी छु; तर चिनारी गराउँदा केही कुरा गलत पर्न गएकाले ती कुराहरू सच्याउन अनुरोध गर्छु । सर्वप्रथम त यहाँले 'प्रभावित छु' निबन्धमा लोककविको प्रथम प्रकाशित कृति 'न्याउलीको पुकार' भन्नुभएको रहेछ र त्यसको प्रकाशन 'संवत् २०११ भन्दा पहिले (सम्भवतः २००८मा)' भन्नुभएको रहेछ । लोककविको पहिलो कृति 'नेपाली ज्याउरे गीतसङ्ग्रह' (२०११) हो । यसो त अलिमियाँले भनेका कुरालाई पत्याउने हो भने 'विरक्त लहरी' नामको पहिलो गीतसंगालो उहाँले २००६ सालमै प्रकाशित गर्नुभएको थियो; तर यो कृति मैले देखेको छैन र 'देखेको छु' भन्ने मान्छे भेटेको पनि छैन । त्यसैले यस कृतिको प्रकाशनमा म विश्वस्त छैन । २०४८-४९ सालतिर लोककविका जेठा छोरा हनिफ मियाँले 'सम्झनाको दियो'

(२०५१) मा सङ्कलन गर्नका निमित्त मदन पुरस्कार पुस्तकालयबाट फोटोकपी गरेर ल्याएका २०११ साल प्रकाशन वर्ष रहेको 'नेपाली ज्याउरे गीतसङ्ग्रह' र प्रकाशनवर्ष नलेखिएको 'न्याउलीको पुकारा' नामका दुई कृति पढ्ने सौभाग्य मैले पनि प्राप्त गरेको थिएँ। त्यसपछिका कृतिहरू पोखरामै प्राप्त भएर मैले अध्ययन गरेको छु। पछिका कृतिहरूमा विवाद देखिएको छैन। विवाद 'पहाडको उद्धार' सम्म मात्र छ। यहाँले 'नेपाली ज्याउरे गीत' (२०११) भनेर उल्लेख गरेको सँगालो लोककविको पहिलो गीतसँगालो हो र यसको प्रकाशनसाल २०११ नै हो; तर पूरा नाम 'नेपाली ज्याउरे गीतसङ्ग्रह' हो। 'नेपाली ज्याउरे गीतसङ्ग्रह'मा रहेका सबै कविता र ५-७ ओटा अन्य नयाँ कविताहरू थपेर 'न्याउलीको पुकारा' शीर्षकमा दोस्रो सँगालो प्रकाशित भएको छ। यसको प्रकाशन साल पुस्तकमा अङ्कित छैन र २०१२।१३ सालतिर यसको प्रकाशन भएको होला भन्ने लाग्छ। २०१५ सालपछि उहाँको तेस्रो सँगालो 'पहाडको उद्धार' छापिएको देखिन्छ। २००८ सालमा छापिएको भनिने 'महेन्द्रलहरी' को अस्तित्व छैन र 'पहाडको उद्धार'को प्रकाशन वर्ष २०१३ साल भन्ने कुरो कूटो हो; 'पहाडको उद्धार'मा पनि प्रकाशनवर्ष अङ्कित छैन। यससम्बन्धी जानकारी मेरा 'अलिमियाँ : व्यक्ति र कृति' (२०६०) नामक पुस्तकमा र 'अलिमियाँका कृतिहरू' नामक लेखमा विशद रूपमा पाउन सकिन्छ; तर यहाँ मैले यहाँले पहिलो कृति भनेको 'न्याउलीको पुकारा' पहिलो कृति होइन र पुस्तकको शीर्षक 'न्याउलीको पुकारा' नभएर 'न्याउलीको पुकारा' हो अनि 'नेपाली ज्याउरे गीतसङ्ग्रह'को शीर्षक 'नेपाली ज्याउरे गीत' मात्र होइन भन्ने कुरो जानकारी गराउन मात्र यो लेख लेखेको हुँ।

दीक्षितज्यू ! म यहाँलाई विशेष अनुसन्धाता मान्छु। यहाँकै 'यस्तो पनि' (२०१४) र 'कालो अक्षर' (२०१७) पढेर मैले सर्वप्रथम खोजी र अनुसन्धानको प्रारूप पाएको हुँ। त्यसैले म यहाँबाट ऋणी छु र यहाँका अनुसन्धानमा प्रामाणिकता रहोस् भन्ने पनि चाहन्छु। यहाँको लेख वा निबन्ध 'प्रभावित छु' पढ्दा मैले उपर्युक्त कुराहरू अशुद्ध भएको पाएँ र शुद्धीकरण होस् भन्ने हिसाबले यो लेख लेखें। यो मेरो धृष्टता हो; तर मेरो दायित्व पनि ठहरिन सक्छ। देशका र

देशबाहिरका विभिन्न ठाउँमा रहेका भाषासाहित्यसेवीहरूका विषयमा जानकारी राख्ने यहाँले अलिमियाँका विषयमा सामान्य जानकारी राख्नु विशेष कुरो हो; तर जानकारी गलत हुन पुग्यो भने इतिहासले क्षमा गर्दैन; त्यसैले यहाँलाई सुसूचित गराउन खोजेको हुँ, यस लेखद्वारा । मदन पुरस्कार पुस्तकालयमा रहेका पुस्तकहरू अध्ययन गर्नेले त सही सूचना पाउलान्; तर मदन पुरस्कार पुस्तकालयका वेबसाइटमा भर पर्नेहरूले फेरि पनि गलत सूचना नै पाउनेछन् भन्ने ठानी वेबसाइटमा समेत शुद्धीकरण गर्ने अनुरोध गर्न यो गुनासो गरेको हुँ । म विनम्रतासाथ यहाँ के पनि भन्न चाहन्छु भने मैले सम्पादन गरेको 'अलिमियाँको आवाज' (२०५८) का सम्पादकीयमा सावधान हुन नसकेर मैले पनि कतिपय सूचना गलत लेखेको छु; त्यस गल्तीलाई मैले पछि सच्याएँ । त्यसको भर नपर्नुहुन पनि यहाँलाई अनुरोध गर्छु ।

रामघाट, २०६४-८-२०

सम्पादकीय

पारदर्शिता

मदन पुरस्कार गुठीका क्रियाकलाप सकेसम्म पारदर्शी बनाउने हाम्रो कोसिस हुन्छ। पुरस्कार प्राप्त गर्ने ग्रन्थका अन्तिम परीक्षक को-को हुन्छन् भन्ने बाहेक त्यो छनोट प्रक्रिया पनि के कस्तो छ, कसरी ६०-७० ओटा प्राप्त ग्रन्थहरू छिमल्दै अन्तिम छनोट गरिन्छ भन्नेबारे पनि यसै पत्रिकामा धेरै पटक खुलाइसकिएको छ।

त्यस्तै मदन पुरस्कार गुठीबाट कलकत्ताका मेडिकल कलेजहरूमा छात्रिएर जाने दुई जना विद्यार्थीहरू कसरी मनोनयनमा पर्छन् भन्ने विषयमा पनि पटकपटक हामीले यसै पत्रिकामार्फत खुलासा गरिसकेका छौं। यस्ता महत्त्वपूर्ण कुराहरू सकेसम्म पूर्वाग्रह, दुराग्रह या मोहमोलाहिजाबाट सम्पन्न नहून् भन्नलाई नै गुठीले यस्ता विषयमा समयसमयमा लेख्ने, प्रकाश पार्ने गरेको हो भन्ने बुझिएको हुनुपर्छ। गुठीका कामकारबाई यथासभव पारदर्शी हुन् भन्ने गुठीको प्रयास रहन्छ र रहने छ भन्न खोजिएको हो।

यस अङ्कमा हामीले गुठीको विद्वद्वृत्ति पाउने व्यक्तिको चयन कसरी हुन्थ्यो, हुने गरेको थियो भन्ने दर्साउन सर्वप्रथम त्यस बारेमा एउटा लेख प्रकाश गरेका छौं। जम्मा चारपटकमात्र प्रदान गरिएका छन्— मदन पुरस्कार विद्वद्वृत्ति। सबैबेला यही प्रक्रिया हो विद्वद्वृत्ति वितरण प्रक्रिया, तर पहिलेपहिलेका अभिलेख उपलब्ध भएनन् एले हामीलाई र यो प्राप्त भएको वृत्तान्त छापिहाल्न मन लाग्यो र लामै भए पनि त्यो लेख यस अङ्कमा समावेश गरिएको हो।

यसै पनि, अबचाहिँ गुठीले विद्वद्वृत्ति दिने सम्भावना अत्यन्तै न्यून देखियो । किनभने कुनै वर्ष पनि 'पुरस्कार दिनै नसकिने' स्थिति आउला जस्तो छैन । यति उच्चस्तरीय ग्रन्थहरू छापिँदै, प्रकाशित हुन थालेका छन् नेपाली भाषामा । अब त्यस्तो परिस्थिति नै उत्पन्न हुनेछैन भन्ने लाग्छ । त्यसै हुँदा पनि यी विद्वद्वृत्तिसम्बन्धी प्रक्रिया सार्वजनिक हुनु उपयुक्त थियो कि ? यत्ति ।

यो अङ्क

यस अङ्कमा फेरि जङ्गबहादुरको बेलाइतयात्राकै प्रसङ्गले ठाउँ पाएको छ । मदन पुरस्कार-विजयी विद्वान् चित्तरञ्जन नेपालीले नेपालीको पूर्णाङ्क १८५ मा छापिएको लेखका विषयमा उठाएको चर्चा अत्यन्त सान्दर्भिक लाग्यो हामीलाई र हामीले त्यसलाई अक्षरशः प्रकाश गर्ने जमर्को गरेका हौं । यस विषयमा अरूहरूले पनि टीकाटिप्पणी गरून् भन्ने पनि हाम्रो भित्री मनसाय हो । विद्वान्हरूको कृपा रहला ?

यसै अङ्कमा डा. रविलाल अधिकारीको 'चिठी'लाई पनि हामीले लेखकै सम्मान दिएर छापेका छौं । जगदम्बा-श्रीद्वारा सम्मानित लोककवि अलिमियाँका विषयमा आएको त्यो संशोधन स्वागतयोग्य लाग्यो हामीलाई । यस्ता टिप्पणी र संशोधनहरूको 'नेपाली' सदैव स्वागत गर्दछ भनी दोहोराइरहन नपर्ला ।

